

De Firma A. Bok in Zhytomyr

Een scriptie over 1 bedrijfsleider, 5 schilders en 1 kok die hun heil zochten in Oekraïne tijdens de Tweede Wereldoorlog

Figuur 1. Replica van de bedrijfsstempel van Ane Bok

Scriptie van:
Leonie Daalmeijer, 3239713
Universiteit Utrecht
Onderzoeksseminar III Biografisch Project
G.G. von Frijtag Drabbe Kunzel
21-06-2010

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	- 1 -
Inleiding	- 2 -
1. Nederlanders naar het Oosten	- 3 -
1.1 De NOC.....	- 3 -
1.2 Zhytomyr.....	- 6 -
2. De Firma A. Bok naar het Oosten	- 11 -
2.1 De firma A. Bok.....	- 11 -
2.2 De werkgever Ane Bok.....	- 13 -
2.3 J.H. Zoutendijk.....	- 15 -
2.4 C.C. van Straaten.....	- 19 -
2.5 P.F. Zwamborn.....	- 21 -
2.6 J.G. van Veen.....	- 25 -
2.7 P. Reinders.....	- 28 -
2.8 D. de la Rie.....	- 29 -
2.9 Motivaties van de werknemers.....	- 30 -
3. Het rechtsproces	- 32 -
3.1 De instanties.....	- 32 -
3.2 De werknemers.....	- 36 -
Conclusie	- 38 -
Geraadpleegde bronnen en literatuur	- 40 -

Inleiding

Duizenden Nederlanders trokken tijdens de Tweede Wereldoorlog vrijwillig naar het Oosten om daar te werken als boer, visser, bouwvakker of schilder. De omstandigheden in Nederland leken voor sommigen uitzichtloos waardoor zij hun heil in het buitenland zochten. Anderen werden lid van de Nationaal Socialistische Beweging en kozen expliciet voor een toekomst in het Oosten. Over de kolonisatie van het Oosten is weinig geschreven, maar er zijn vele dossiers in het Nationaal Archief (NA) te Den Haag en het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam waardoor dit onderwerp heel interessant is om te onderzoeken. Waren deze Nederlanders pioniers die de toekomst van Nederland in het Oosten voor ogen hadden? Waren zij resolute nationaal-socialisten die een plaats in het nieuwe Europa zochten? Of waren zij gewoonweg gelukzoekers die geen andere uitweg zagen dan in het Oosten te werken? In deze scriptie probeer ik een antwoord te vinden op de vraag waarom Nederlanders naar het Oosten trokken en in het bijzonder waarom schilders van de firma A. Bok naar Zhytomyr gingen.

Ik zal eerst in hoofdstuk één een beeld schetsen van de Nederlandsche Oostcompagnie en het gebied Zhytomyr. De NOC was een overkoepelend kolonisatieorgaan en de organisatie achter gecontroleerde migratie naar het Oosten. De compagnie kon niet alle migratie onder haar hoede nemen; een aantal bedrijven trok er ook zelfstandig op uit. De werknemers van de firma A. Bok tekenden een contract bij de werkgever Ane Bok, maar ze kregen uitbetaald door de NOC en ze droegen ook het uniform dat de NOC hen had gegeven. Zes van de zeven schilders gingen naar de regio Zhytomyr in Oekraïne. In deze scriptie zal ik de naam 'Zhytomyr' aanhouden ook al wordt de naam heel verschillend geschreven. Zhytomyr was een belangrijk gebied in het Oosten vanwege haar ligging, de geschiedenis en de rijke bodem.

De groep schilders had een scala aan personen met uiteenlopende karakters, omstandigheden en motivaties welke ik zal beschrijven in hoofdstuk twee. Zij vormden een groep die haar heil zocht in Zhytomyr. De werkgever Ane Bok en vijf van zijn schilders werkten (waarschijnlijk) in Oekraïne. Van één van hen, Pieter Reinders, is niet bekend dat hij in Zhytomyr is geweest. Hij werkte naar eigen zeggen in Berlijn voor de firma A. Bok. De onduidelijkheid over de schilders komt voort uit de vele (soms tegensprekende) dossiers die van hen verzameld zijn. Deze bronnen komen uit het Nationaal Archief en het NIOD. De dossiers van de schilders zijn echter door verschillende gerechtshoven samengesteld (zie hoofdstuk drie) en daarna door het rijksarchief verzameld, overgebracht en opgeslagen. Bij al deze processen kunnen gegevens verloren zijn gegaan waardoor de informatie over de

schilders niet compleet zou kunnen zijn. Uiteraard is het nooit mogelijk om alle gegevens over de geschiedenis te verkrijgen. Het kan ook zo zijn dat een aantal zaken is verzwegen of gelogen door de schilders. De informatie uit de dossiers heb ik aangevuld met secundaire bronnen en literatuur. Over de kolonisatie van het Oosten in de Tweede Wereldoorlog is weinig geschreven, maar door de aanwezige secundaire bronnen kon ik de bezigheden van de schilders in een breder kader passen.

Na de oorlog werden de schilders opgespoord en/of berecht. De straffen die zij kregen liepen sterk uiteen van 1,5 jaar celstraf tot het inleveren van een radio. Sommigen werden vrijgesproken vanwege gebrek aan bewijs. Verschillende organen waren verantwoordelijk voor de berechting van Nederlandse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog. Welke instanties dit precies waren en in hoeverre de schilders hiermee te maken kregen zal ik beschrijven in hoofdstuk drie.

Aan het einde van deze scriptie zal het u duidelijk worden wie de schilders van de firma A. Bok waren, waarom zij naar Zhytomyr gingen en hoe hun collaboratie bestraft werd.

1. Nederlanders naar het Oosten

1.1 De NOC

Meinoud Marinus Rost van Tonningen werd geboren in Nederlands-Indië in 1894. Wellicht door zijn leven in Indië bleef hij het idee houden dat de Nederlanders ‘imperiumbouwers’ waren. Rost van Tonningen zou het brein achter de kolonisatie van gebieden in het Oosten worden.¹

*‘De vergelijking met de vroegere Oostindische Compagnie, die Nederland heeft gekend, dringt zich onwillekeurig op. Toen ging het om de exploitatie van overzeesche, tropische gebieden, in het bijzonder ten behoeve van den handel, en wel in specerijen. Thans gaat het om het exploiteeren van uitgestrekte Europeesche gebieden, [...]’.*²

Vijf dagen na de inval van de Duitsers in Nederland hield Seys-Inquart een rede op het Amsterdamse IJscubterrein (nu het Museumplein). Hierin riep hij de Nederlanders op de blik naar het Oosten te richten, waar hun toekomst zou liggen. Hij wees de Nederlanders op hun Europese taak om het Oosten de Europese cultuur bij te brengen.³ Met Nederlandse

¹ David Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994) 8.

² *Arbeid*, nr. 25 (1942) 8.

³ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 105-106.

overheidssteun gingen boeren voor de *Ostdeutsche Landbewirtschaftungsgesellschaft* of *Ostland* in Russische gebieden werken. Ir. Staf kreeg de leiding over de Commissie tot uitzending van landarbeiders naar Oost-Europa (Culano). Eind november 1941 trok de eerste groep van honderd boeren naar het Oosten. Daarna volgden nog een aantal boeren en bouwvakkers, maar zo'n 600 uitgezonden pioniers waren nog geen massale inzet waar de Duitsers op hoopten.⁴

Rost van Tonningen zag het allemaal veel positiever in. In juni 1942 werd de Nederlandsche Oostcompagnie opgericht. Hij zei tegen een krant: 'Gelukkig wijst alles erop, dat dit volk zijn oude pioniersgeest nog bezit; de animo voor de plannen van de Oostcompagnie is in geheel ons land verrassend groot.' Rost hoopte dat hij door de NOC snel in aanzien zou stijgen. Hij wilde graag belangrijke posities in bezet Nederland en hij wilde minister van Economische Zaken in het groot-Germaanse Rijk worden.⁵ Rost was al president van De Nederlandsche Bank, secretaris-generaal van het departement van Financiën en van het departement van Bijzondere Economische Zaken, maar dit was voor hem nog niet genoeg.⁶ Met de NOC hoopte hij nog hogerop te komen in een *Grossraumwirtschaft*.

De NOC doet erg denken aan de VOC. De plannen van de Duitsers en van Rost waren gebaseerd op het Nederlandse verleden van kolonisatie in Indië. De kolonisering van het Oosten moest veel 'Germaanser' zijn dan de kolonisatie van overzeese gebieden.⁷ De 'inheemsen' in Oekraïne en de Baltische Staten zouden net als vroeger in Nederlands-Indië in een horige positie voor hun meesters dienen te werken.⁸ Net als in Nederlands-Indië beoogde Rost van Tonningen een monopoliepositie voor de Nederlanders in het Oosten. Het Nederlandse bedrijfsleven moest in voldoende mate deelnemen aan deze nieuwe onderneming. Volgens de 'Nieuwe Koerier' van Roermond was in oktober 1942 de *Gleichberechtigung* reeds bevestigd.⁹ Deze evenredige berechting tussen de Duitsers en de Nederlanders was een eis van Rost, maar dit zou nooit verwezenlijkt worden.¹⁰ Er zou ook een compensatieleveringsvoorwaarde komen: goederen uit het Oosten moesten aan Nederland geleverd worden zodat men in Nederland iets tastbaars uit het Oosten zou zien. Hierdoor zou

⁴ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 106.

⁵ *Ibidem*, 107.

⁶ David Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Amsterdam 2004) 27.

⁷ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 107.

⁸ *Ibidem*, 20.

⁹ *De Nieuwe Koerier* (05-10-1942). NIOD, arch. 176, 5.

¹⁰ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 107.

de animo om naar het Oosten te trekken verhoogd worden. De Duitsers zegden de voorwaarden van Rost toe, maar deze beloftes werden niet nagekomen.¹¹

Verschillende belangen stonden op het spel. In Berlijn concurreerden onderling het *Ostministerium* onder leiding van Alfred Rosenberg, de *Organisation Todt*, het *Vierjahresplan* en de *Wirtschaftsstabs Ost* om een aandeel in het Oosten. Studiereizen van Rost van Tonningen en andere betrokkenen gingen via Berlijn.¹² Binnen de Nederlandsche Oostcompagnie zelf was ook verdeeldheid. Een belangrijke plaats werd ingenomen door het Nederlands Oostinstituut. Dit was eerst alleen de statistiek- en onderzoeksafdeling van de NOC die voor economische voorlichting zorgde. Onder W. Goedhuys verbreedde het instituut zich. Het deed onderzoek naar de mogelijkheden in het Oosten en de geschiedenis van Nederlanders aldaar. De uitgezonden boeren en werklieden moesten door het Oostinstituut praktisch en ideologisch geschoold worden om zich zo voor te bereiden op de kolonisatie. De volgende les komt uit een studiereis naar Oekraïne:

‘De Nederlander komt in het Oosten als vreemdeling, niet alleen tegenover de inheemse bevolking, doch ook – en vooral – tegenover de Duitschers. Gewoonlijk verstaat hij onvoldoende Duits en kan zich in deze taal ook moeilijk uitdrukken, gezwegen van zijn kennis van de Russische taal. [...] Doordat de Duitschers de Nederlanders dikwijls links laten liggen, zoeken dezen vaak hun heil bij de inheemse bevolking, hetgeen weer door de Duitschers wordt kwalijk genomen...’¹³

Het was voor vele Nederlandse boeren erg zwaar om in het Oosten te overleven. De Oekraïense bevolking keerde zich vaak net zo sterk tegen de Nederlanders als tegen de Duitsers.¹⁴ Om toch rond te komen was er veel illegaliteit en een zwarte markt. De goederen die door de NOC naar het Oosten werden gezonden, kwamen vaak niet aan. De spullen die wel aankwamen werden niet voor de juiste doeleinden gebruikt. In Litouwen bleek niet alleen het opleidingscentrum, maar ook de huizen in de omgeving ineens nieuw in de verf te zijn gezet.¹⁵

David Barnouw beschrijft dat sommige oostgangers eerst bij de Atlantikwall (onder leiding van de *Organisation Todt*) gewerkt hadden en daarna naar het Oosten trokken om aan de verplichte arbeidsinzet in Duitsland te ontkomen. In het Oosten was de *SS-Frontarbeitereinsatz* actief. Zo’n 4500 man werkten achter het front aan versterkingen en

¹¹ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 108.

¹² Ibidem, 108.

¹³ Ibidem, 111-113.

¹⁴ Ibidem, 118-119.

¹⁵ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 107.

wegenaanleg ten behoeve van het Duitse leger.¹⁶ Één van de schilders die voor de firma A. Bok naar Zhytomyr ging, vertelde bij een verhoor dat zijn groep voor de herstelwerkzaamheden van oorlogsschade ingezet werd¹⁷ en een ander zegt dat de schilderwerken ten behoeve van de Duitse Wehrmacht waren.¹⁸ Wat de schilders (naar eigen zeggen) in Zhytomyr deden zal ik later beschrijven.

Het ging niet goed met de NOC. Rost zei wel dat ‘de cost voor de baet uitging’, maar dit hielp niet.¹⁹ Het *Dagblad van het Zuiden* sprak aan het begin van 1943 desalniettemin vol lof over de resultaten van Oekraïne. ‘Dezer dagen heeft de rijkscommissaris voor de Oekraïne, gowleider Erich Koch erop gewezen, dat juist een dezer dagen de vierduizendste levensmiddelen trein uit de Oekraïne Duitschland is binnengerold...’²⁰ De animo voor de kolonisatie was in Nederland echter erg laag en het enige wat men in Nederland ooit te zien kreeg van Oekraïne waren *Ukraina Virginia* sigaretten.²¹ Toch ging het schildersbedrijf A. Bok eind 1942 naar Zhytomyr.

1.2 Zhytomyr

De Nederlandsche Oostcompagnie had vestigingen in Berlijn, Riga, Wilnius, Kaunas en Rivne. Rivne was de hoofdstad van Oekraïne. Toch vestigde de firma Bok zich in Zhytomyr. Waarom ging het bedrijf naar Oekraïne? En waarom naar Zhytomyr?

In de ‘Arbeid’ van juni 1942 beschrijft de redactie het doel van de onderneming:

‘Thans gaat het om het exploiteeren van uitgestrekte Europeesche gebieden, wier klimaat, hoewel dat in zekeren zin ook van het onze afwijkt, toch veel geschikter is voor ons volk, en om het verkrijgen van levensmiddelen voor ons zelf. Want welke ontwikkeling deze oostelijke gebieden van Europa in de toekomst ook zullen doormaken — landbouw en veeteelt ten behoeve van het Westen zullen daar wel steeds hoofddoel blijven.’²²

Oekraïne staat bekend als de ‘graanschuur van Europa’. Zhytomyr betekent in de Oekraïense taal zoiets als ‘roggevrede’ of ‘tarweruimte’. Eeuwenlang groeiden er gewassen in de rijke aarde. In de jaren dertig was het een belangrijk agrarisch centrum van de Sovjet Unie.²³ De

¹⁶ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 115.

¹⁷ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁸ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁹ Barnouw, *Rost van Tonningen* (1994) 120.

²⁰ *Dagblad van het Zuiden* (16-01-1943). NIOD, arch. 176, 7.

²¹ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 33.

²² *Arbeid*, nr. 25 (1942) 8.

²³ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005) 13.

situatie in Oekraïne was echter in de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog sterk verslechterd vanwege de terreur van Stalin.

In het interbellum waren de grenzen van Oekraïne tot drie keer toe veranderd. Een deel van de Oekraïeners bleef nog in Oekraïne, een ander deel van de bevolking bevond zich ineens in Roemenië, een deel viel voortaan onder Hongarije en een deel onder Polen. Na het Molotov-Von Ribbentrop pact werd door Stalin zo'n twintig procent van de Oekraïense bevolking gedeporteerd naar Siberië. De collectivisatie van Stalin zorgde voor grote armoede.²⁴ Stalin wilde het gebied industrialiseren ten behoeve van de Sovjet-Unie waardoor de dorpen leegliepen. In de grote hongersnood van 1932 tot 1933 stierf twintig procent van de boerenbevolking. Al in 1918 en in 1919 waren er nationalistische Oekraïense opstanden tegen de onderdrukking van de Sovjet-Unie.²⁵ De Oekraïeners zagen een verbinding tussen de Joden en de Russen. Dit kwam onder andere doordat de Joden de Russische troepen enthousiast begroetten. De link tussen Joden en het communisme zou later door Hitler ook doorgevoerd worden. Hij kreeg hierbij veel hulp van de Oekraïeners.²⁶

Al voor de oorlog zette Hitler de Oekraïense nationalisten op tegen het regime van Stalin. De nationaal-socialisten en de Oekraïense nationalistes waren beide antisemitisch. De Oekraïeners streefden naar een nationale staat. De hoop die de Oekraïeners op Hitler gesteld hadden, werd geen waarheid. Hitler koos voor dezelfde waardering van de Oekraïeners als Stalin eerder had gedaan. In Hitlers ogen (en in die van de Duitse indologist Ludwig Alsdorf) waren zij minderwaardige slaven, net zoals de Indiase bevolking die Alsdorf bestudeerde.²⁷

De minderwaardige Oost-Europese bevolking kon vergeleken worden met de Indianen en de negers. Hitler vergeleek Oekraïne als het India voor de Duitsers.²⁸ Himmler, Hitler en Rosenberg zagen een Arisch paradijs voor ogen dat vergelijkbaar was met de Verenigde Staten, het Britse rijk in India en de Europese exploitatie van Afrika.²⁹ Het grote verschil tussen de Britten en de Duitsers was dat de Duitsers de Oekraïeners als *Untermenschen* zagen. Ook hadden ze geen behoefte om het volk 'op te voeden' zoals de Nederlanders dat in Nederlands-Indië deden. De plaatselijke elite werd uitgemoord en grote gebieden werden ontvolkt. Hierdoor werd de besturing van het land erg moeilijk.³⁰ De gowleider die Oekraïne

²⁴ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 12.

²⁵ *Ibidem*, 14.

²⁶ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 18.

²⁷ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 12.

²⁸ *Ibidem*, 3.

²⁹ *Ibidem*, 19.

³⁰ *Ibidem*, 27.

met harde hand bestuurde, was Erich Koch. Hij noemde de bevolking ‘Negers’ en het was haar taak om het *Herrenvolk* te dienen.³¹

In een toespraak in oktober 1941 zei Hitler dat Oekraïne over twintig jaar een thuis zal zijn voor twintig miljoen Duitse inwoners. Over driehonderd jaar zal Oekraïne één van de mooiste tuinen van de wereld zijn. De oorspronkelijke bewoners moesten onderzocht worden op hun ‘Germanizability’ maar de Joden moesten uitgeroeid worden. De kolonisten zouden uiteindelijk de Oekraïeners in aantal overtreffen.³²

De Duitsers hadden al gebieden in Afrika en Azië veroverd tussen 1884 en 1900. Vanwege de snelle groei van de Duitse bevolking trokken veel Duitsers naar de koloniën om zich daar te vestigen. Hierbij verloren zij volgens sommigen hun Duitse identiteit. Vanwege de Duitse historie van Teutonische ridders die streden tegen volken in het Oosten en de Hanzebond keken veel Duitsers naar kolonisatie in het Oosten. De aantrekkingskracht uit het verleden werd versterkt door het idee van *Blut und Boden*. De Duitsers voelden zich superieur boven de Oekraïeners. De theorieën van Karl Haushofer over imperialisme, ruimte en machtsrelaties werden geïntegreerd in de Nazi ideologie. De *Drang nach Osten* kwam in een Eurocentrisch beeld. De gebieden in het Oosten, waaronder Oekraïne, werden het uitgangspunt van de kolonisatie.³³ Daarnaast was er nog het idee dat de Duitse minderheden in Oekraïne weer binnen het Duitse rijk moesten vallen. De etnische Duitse minderheid van de regio Zhytomyr bestond uit zo’n 70.000 Duitsers.³⁴ Volgens een Duitse vooroorlogse volkstelling waren er maar liefst een half miljoen Duitsers in Oekraïne.³⁵ Velen van hen waren Mennonieten die aan het begin van de negentiende eeuw uit Polen waren gekomen.³⁶

De oorlog tegen de Sovjet-Unie begon op 22 juni 1941. Precies 129 jaar eerder begon Napoleon Bonaparte zijn strijd tegen Rusland. Hitler zag het echter optimistisch in omdat hij technische superioriteit had ten opzichte van de Sovjet-Unie. De strijd werd een ‘total war’, gericht op het Bolsjewisme. De invasie in Sovjet Oekraïne was laat juni 1941.³⁷

Oekraïne bestond in de zomer van ’41 vooral uit kinderen, ouderen en vrouwen. Veel mannen vochten in het Rode Leger of waren vermoord of gedeporteerd door het regime van Stalin. Een ander deel trok naar de snelgroeiende industriesteden in het oosten van Oekraïne

³¹ Mark Mazower, *Hitler’s Empire. Nazi Rule in Occupied Europe* (Londen 2009) 152.

³² Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 18.

³³ *Ibidem*, 20.

³⁴ *Ibidem*, 15.

³⁵ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 122.

³⁶ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 15.

³⁷ *Ibidem*, 28.

in de jaren 1930. De jonge generatie die de terreur van de Sovjet-Unie had meegemaakt, was nog aanwezig. Er was vanuit deze groep veel kritiek op de Sovjet-Unie waardoor sommigen het nationaal-socialisme met enthousiasme begroetten. Sommige Oekraïeners zagen de Duitsers zelfs als een godsgeschenk.³⁸ Er was hoop op landhervormingen en een beter leven. De Duitsers maakten hier gebruik van door zich voor te stellen als de bevrijders.³⁹ De Oekraïeners kregen te horen via posters dat ze weer vrijheid van godsdienst hadden. Tijdens de Sovjet overheersing waren alle vormen van religie afgeschaft.⁴⁰

De hoop op verbetering sneuvelde al snel. De nationalistische ambities werden de grond in geboord en een zware bezettingstijd volgde op de veroveringsoorlog. Er was onder het Duitse leger een grote paranoia voor de partizanen en opstanden van het volk. Het ging de Duitsers niet om het veroveren van een land, maar om het behouden van een Duitse toekomst in Oekraïne. De Duitsers bleven hun macht demonstreren om hun positie te behouden.⁴¹

Naast de onderdrukking van de Oekraïeners werd het merendeel van de Joden in Oekraïne vermoord. Zoals eerder gezegd, verbonden de Oekraïeners het Judaïsme aan het Bolsjewisme. Er was hierdoor veel samenwerking van de Oekraïense bevolking met de Nazi's om de Joden te vermoorden. In dorpen zoals die in het district Zhytomyr begonnen de massamoorden. De stad Zhytomyr stond bekend als een 'Joods-Russische stad'.⁴² Op één dag stierven 10.000 Joden in Zhytomyr.⁴³ De Joden werden niet naar verre oorden gebracht of in getto's verzameld, maar ze werden rondom hun dorp neergeschoten. Getto's waren volgens de Duitsers in Oekraïne niet noodzakelijk. Vaak keken burens, klasgenoten en collega's toe hoe hun joodse burens naar massagraven werden geleid alwaar ze doodgeschoten werden. Velen keken niet alleen toe, maar haalden zelf ook de trekker over. In Zhytomyr werden ongeveer 180.000 Joden vermoord tussen de zomer van 1941 en de herfst van 1943.⁴⁴

Zhytomyr was het centrale district in de zes districten van het Rijkscommissariaat Oekraïne. In Zhytomyr was een bureau van Hitler gevestigd: 'Werwolf'.⁴⁵ Rost van Tonningen bezocht in 1942 het mobiele hoofdkwartier van Himmler in Zhytomyr. Dit hoofdkwartier was een

³⁸ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 36.

³⁹ Karel Berkhoff, *De onbekende massagraven van Oekraïne* (Vught 2009) 16-17.

⁴⁰ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 37.

⁴¹ *Ibidem*, 66-68.

⁴² *Ibidem*, 69, 86-87, 165.

⁴³ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 18.

⁴⁴ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 69, 86-87, 165.

⁴⁵ *Ibidem*, 164.

speciale trein, de 'Heinrich'.⁴⁶ Himmler had ook een bureau in dit district, 'Hegewald'. Dit was een oude Sovjet vliegbasis. Om de Duitsers te beschermen ('hegen') tegen de partizanen moest er een verdedigingsbolwerk rond Hegewald komen in de herfst van 1942.⁴⁷ Vanaf 1943 waren er aanvallen van partizanen op Hegewald. Het plan werd geen succes. Halverwege 1943 werd het stopgezet.⁴⁸ Ook al werd Himmlers verdedigingsvestiging geen succes, Zhytomyr bleef een centrale rol spelen in de Duitse overheersing van Oekraïne.

Zoals eerder genoemd, kondigden de Duitsers de vernieuwde godsdienstvrijheid aan. Deze vrijheid duurde echter tot ongeveer halverwege 1942. Vanaf toen nam de tolerantie geleidelijk aan af. Rijkscommissaris Erich Koch besloot aan het einde van 1942 dat de religieuze feestdagen en zondagen voortaan ook als werkdagen werden beschouwd. Zelfs de kerkklokken werden uit de kerken gehaald voor de oorlogsinspanning.⁴⁹

Door de oorlog kwam er grote werkeloosheid. De plaatselijke industrie was door het terugtrekkende Rode Leger vernietigd volgens de tactiek van de verschroeide aarde. Ook het Duitse leger had veel industrie beschadigd met bombardementen. Het Duitse leger en de SS stelden alle mensen, die enigszins geschikt waren om te werken, aan om herstelwerkzaamheden uit te voeren. Gevangenen moesten gebouwd worden en (spoor-)wegen moesten aangelegd of hersteld worden. Oekraïeners die niet werkten, kregen ook geen (voedsel-)bonnen. Gevangenen en Joden moesten ook werkzaamheden uitvoeren. Zij kregen daar echter helemaal niets voor.⁵⁰ In Zhytomyr waren vijf 'arbeidsbureaus' onder leiding van Fritz Sauckel. Oekraïense arbeiders moesten verplicht in Duitsland gaan werken. Omgedraaid waren er ook Duitse arbeiders nodig die de herstelwerkzaamheden in Oekraïne coördineerden.⁵¹

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat de Duitsers Oekraïne bezetten vanwege de historische achtergrond, de *Drang nach Osten*, de *Lebensraum*, de kolonisatieambities in Europa en de strijd tegen het Bolsjewisme van de Sovjet-Unie. Rost van Tonningen en andere collaborerende Nederlanders zagen hun kans schoon om zich in Oekraïne te vestigen en zo een graantje mee te pikken. De meeste Nederlandse arbeiders die naar het Oosten trokken waren boeren. Oekraïne stond dan ook bekend als de graanschuur van Europa waar de

⁴⁶ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 27.

⁴⁷ Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (2005) 164.

⁴⁸ Ibidem, 196-197.

⁴⁹ Ibidem, 118-120.

⁵⁰ Ibidem, 51.

⁵¹ Ibidem, 122-126.

vruchtbare grond 'er op wachtte tot kolonisten ze zou bewerken'. De firma A. Bok bestond niet uit boeren, maar uit schilders. De schilders trokken met andere Nederlanders naar Oekraïne waar ze zich vestigden in Zhytomyr, een belangrijk gewest binnen het Rijkscommissariaat Oekraïne waarvan Rowno (Rivne) het centrum was. De herstelwerkzaamheden die hierboven genoemd worden, worden ook genoemd door één van de schilders. Het is niet zeker of de firma A. Bok daadwerkelijk betrokken was bij de Duitse herstelwerkzaamheden, maar het is wel zeker dat de firma in Zhytomyr werkte.

Na de Tweede Wereldoorlog viel Oekraïne weer onder de Sovjet-Unie. De landbouw werd weer gecollectiviseerd. Er volgde een periode van russificatie en er vielen vele slachtoffers door deportatie naar Siberië. Veel Oekraïeners trokken naar de Baltische landen. De industrialisatie die voor de oorlog voor een trek naar de steden zorgde, werd na de oorlog doorgezet.⁵²

2. De Firma A. Bok naar het Oosten

2.1 De firma A. Bok

De website van de huidige firma A. Bok geeft aan dat de zaken tussen 1938 en 1945 erg goed liepen. Hierdoor kon het bedrijf verhuizen naar een nieuw pand in Amsterdam.⁵³ In werkelijkheid zag het er allemaal niet zo rooskleurig uit. In het proces-verbaal dat meneer Zoutendijk aflegde op 25 augustus 1948 wordt duidelijk dat het bedrijf zich splitste in de oorlog. De broeders Abe en Ane Bok kozen allebei hun eigen weg. Zoutendijk vertelde bij een verhoor: 'Deze firma bestond uit de gebroeders Bok. Kort na het uitbreken van de oorlog werd het bedrijf gesplitst, vermoedelijk door onenigheid. De ene broer behield de glashandel en verfhandel, de andere waarbij ik te werken kwam kreeg de uitvoering van schilderwerken.'⁵⁴ Klemann schrijft dat in 1942 300 van de 360 verfproductiebedrijven hun

⁵² Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* (2004) 13-14.

⁵³ A. Bok en Zn. BV., 'Een korte historie van het bedrijf', <http://www.bok-en-zn.nl/history.html> (© z.t., 16-06-2010).

⁵⁴ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

deuren moesten sluiten.⁵⁵ Het is bijzonder dat het bedrijf van Abe Bok, de broer die niets met de N.O.C. uit had staan, in deze moeilijke periode stand hield.⁵⁶

In de eerste drie maanden van de bezetting werd al duidelijk dat de toon snel gezet was. Het Nederlandse bedrijfsleven zou uiteindelijk volledig worden ingeschakeld bij de Duitse oorlogseconomie. De eerste maanden waren doorslaggevend, er was geen weg meer terug. Er was van de Nederlandse zijde voorzichtige welwillendheid om Duitse opdrachten uit te voeren. De bedrijven die Duitse opdrachten aannamen, waren zich er terdege van bewust dat ze verantwoordelijk waren voor hun ondernemingen. Volgens artikel 102 van het Strafrecht⁵⁷ zou men eventueel naderhand afgerekend kunnen worden, wanneer de bezetting van Nederland voorbij was.⁵⁸

Naast gediplomeerde schilders die al lang of pas sinds kort bij het schildersbedrijf A. Bok werkten, werkte er ook een kok: C.C. van Straaten. Hieruit blijkt dat ze als een groep naar Oekraïne gingen en zich ook zo probeerden te redden. De werkzaamheden worden verschillend beschreven. Zwamborn verklaarde dat hij uitsluitend woonhuizen heeft geschilderd.⁵⁹ Ook Zoutendijk vertelde dat zijn werkzaamheden bestonden uit het schilderen van huizen, die door oorlogsschade geleden hadden en gerepareerd moesten worden.⁶⁰ Van Veen gaat een stapje verder. Hij verklaarde in zijn proces-verbaal voor de Politieke Recherche Afdeling dat hij schilderwerken verrichtte ‘ten behoeve der Duitse Wehrmacht’.⁶¹

Reinders werd volgens zijn eigen verklaring naar Berlijn gezonden voor de firma Bok door het Gewestelijk Arbeidsbureau. Hij werd tewerkgesteld als letterschilder. Hij moest ‘opschriften op deuren schilderen zoals “Kamer 1, verboden toegang enz.”⁶² Wat de schilders en de enige kok in hun midden precies hebben uitgevoerd, is niet helemaal duidelijk. Ze waren wel allemaal in dienst van de firma Bok, geleid door Ane Bok.

⁵⁵ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948, economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 271.

⁵⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk. NA-CABR, dossier t.n.v. J.H.Zoutendijk.

⁵⁷ Art. 102 Wetboek van Strafrecht: ‘Met levenslange gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste dertig jaren of geldboete van de vijfde categorie wordt gestraft hij die opzettelijk, in tijd van oorlog, de vijand hulp verleent of de staat tegenover de vijand benadeelt.’

⁵⁸ Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Ac. proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 2003) 147.

⁵⁹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zwamborn (13-01-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

⁶⁰ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁶¹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

⁶² Proces-verbaal van de PRA, verhoor Reinders (19-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

2.2 De werkgever Ane Bok

Ane Bok werd geboren op 17 oktober 1904. Hij groeide op in een gezin met zijn broer Abe en zijn 10 jaar oudere broer Hermanus. Abe en Ane leidden beide het schildersbedrijf ‘Gebr. A. & A. Bok’ terwijl Hermanus controleur op de tram in Amsterdam was. Ane Bok werd maar 39 jaar oud, hij overleed op 4 december 1943.⁶³ Een jaar na de uitzending van zijn personeel naar Oekraïne. Waarom koos Ane ervoor om zijn bedrijf voort te zetten in Oekraïne?

J. H. Zoutendijk, een werknemer van Ane Bok, vertelde in zijn proces-verbaal dat er waarschijnlijk onenigheid tussen de twee broers is geweest.⁶⁴ Dit bevestigde de oudste zoon van Abe Bok. Hij vertelde dat de karakters van de twee broers erg botsten.⁶⁵ Abe Bok behield zijn bedrijf in de glas- en verfhandel en tot op de dag van vandaag bestaat zijn bedrijf. Ane daarentegen koos ervoor om aan het begin van de oorlog te collaboreren met de Duitsers. Uit een getuigenverklaring van zijn broer Hermanus blijkt dat hij lid werd van de Nationaal-Socialistische Beweging⁶⁶ maar er is geen lidmaatschapskaart of een uittreksel van de gegevens van de N.S.B. van hem bekend. Wel vulde Ane op 4 juni 1943 een formulier in om zijn radio te mogen behouden. De reden die hij daarvoor opgaf was: ‘lid der N.S.B. onder stamboek nummer 109811.’⁶⁷ Voor zijn familie was het een schande dat Ane Bok heulde met de vijand.⁶⁸ Ane schreef brieven aan Duitse instanties om zijn bedrijf onder de aandacht te brengen. Op 24 juli 1941 schreef hij: ‘Sehr hochgeachte Herren! Als Malermeister möchte ich gerne in Frage kommen für Arbeit. Die Aufträge werden so schnell wie möglich und prompt ausgeführt. Da ich sehr solide Arbeiter tätig habe, möchte ich gerne ein Auftrag entgegen sehen! Hochachtungsvoll, HOU ZEE’. De geadresseerde is onbekend.⁶⁹ Uit een tweede brief blijkt zijn opzet duidelijker. Op 21 september 1942 schreef hij aan de gemachtigd leider van Rijkscommissaris Borggreven in Arnhem het volgende: ‘Zeer gaarne wilde ik met myne knechts in aanmerking komen om als zelfstandige schilderzaak in het Oostland te werken. Hopende hierover nader bericht van U te mogen ontvangen, verblyf ik, met de meeste Hoogachting, Ane Bok.’⁷⁰ Borggreven was de districtleider van de N.S.B. in de Achterhoek. Hij was aangesteld om ambachtslieden te werven voor de *Werkdienst Ukraine*. Het oorspronkelijke plan was dat deze groep arbeiders mee zou werken aan de wederopbouw van

⁶³ Proces-verbaal van de PRA, verhoor H. Bok (06-12-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

⁶⁴ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁶⁵ Telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok (07-06-2010).

⁶⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor H. Bok (06-12-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

⁶⁷ Aanvraag om vrijstelling van de inleveringsplicht (04-06-1943). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

⁶⁸ Telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok (07-06-2010).

⁶⁹ Brief van A. Bok aan de N.S.B. (24-07-1941). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

⁷⁰ Brief van A. Bok aan Borggreven (21-09-1942). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

de stad Charkow, de tweede stad in Oekraïne. Dit kon wegens omstandigheden niet doorgaan waardoor de groep overgedragen werd aan de gowleider Erich Koch in Rivne. Na verloop van tijd werden groepen ambachtslieden uitgezonden naar gebieden in de omgeving zoals Zhytomyr. Sommige arbeiders werden bij de *Organisation Todt* tewerkgesteld.⁷¹ Toen Bok de brief naar Borggreven stuurde was de NOC al opgericht. De firma Bok zou via de NOC in Oekraïne terecht komen.

Het bedrijfspapier waarop beide brieven getypt zijn bevat de titel 'GEBR. A. & A. BOK'. Op deze twee brieven zijn de letters 'GEBR. A. &.' doorgestreept. De adresgegevens zijn ook veranderd. De Speykstraat 138 en de Prinsengracht 126 zijn doorgestreept. Dit waren de gegevens van het bedrijf toen de twee broers nog samenwerkten. Ane Bok had in de oorlog een werkplaats op de 3^e Leliedwarsstraat in Amsterdam.

Ane Bok kwam zeker in aanmerking om als zelfstandige schilderzaak in het Oostland te werken, zoals hij in zijn brief schreef. Uit de gegevens van de N.O.C. komt naar voren dat de firma A. Bok 11 mensen uitzond.⁷² Volgens Zoutendijk zond Bok alle 40 werknemers uit.⁷³ Binnen de familie is er niets meer van Oekraïne bekend.⁷⁴ Hoewel het bedrijf in zijn geheel naar Oekraïne ging en daar zelfstandig klussen uitvoerde, was het wel aan een organisatie verbonden. De N.O.C. was als het ware een tussenpersoon die voor de uitzending, de terugreis en de salarissen zorgde. Alle schilders kregen zo'n 34 of 35 gulden per week, wat uitbetaald werd via de NOC aan de echtgenoten. De werknemers tekenden een contract bij de firma Bok. In het dossier van Zwamborn is zo'n halfjaarcontract opgenomen. In het arbeidscontract was punt A1 al gelijk duidelijk: 'De werkzaamheden worden uitgevoerd in "de Oekrajina"'. De werkweek bedraagt 48 uur en de werknemer valt onder de Duitse sociale verzekeringen. De noodzakelijke voorwaarden van de arbeiders zijn: plichtsbewustzijn, orde, tucht en goed vakmanschap. De vakantiedagen waren niet erg royaal. Na zes maanden waren er 10 vakantiedagen in Nederland te verdienen.⁷⁵

Zoutendijk verklaarde dat hij en nog 5 andere schilders op 13 en 14 november 1942 samen met Ane Bok naar Den Haag is afgereisd waar de papieren voor de reis in orde gemaakt zouden worden. Vanuit Den Haag is de groep vervolgens naar Oekraïne afgereisd. Het werd Zoutendijk al snel duidelijk dat hij onder de N.O.C. viel omdat zijn loon via de

⁷¹ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6 juli '42 – mei '43* (Den Haag 1975) 454-456.

⁷² Kwartaalverslagen (1942-1944). NIOD, arch. 176, 14.

⁷³ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁷⁴ Telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok (07-06-2010).

⁷⁵ Arbeidscontract Ane Bok (23-11-1942). NA-CABR, dossier P.F. Zwamborn.

N.O.C. aan zijn vrouw werd overgemaakt.⁷⁶ In het proces-verbaal verklaarde Zwamborn dat hij in contact kwam met de firma Ane Bok, een schildersbedrijf aan de Willem de Zwijgerlaan 56 te Amsterdam. Hij zei: ‘Deze firma voerde ten behoeve van de Nederlandse Oostcompagnie in de Oekraïne werken uit. Ik moest mij derhalve op het bureau van de N.O.C. te ’s-Gravenhage melden en aldaar was ook de werkgever, Ane Bok, aanwezig. Ik sloot toen met de firma Ane Bok een contract af voor een half jaar, om als schilder in de Oekraïne te worden te werk gesteld.’⁷⁷ Van Veen vertelde dat hij een advertentie van A. Bok las en zich in Den Haag aanmeldde voor dienstneming bij de Nederlandsche Oostcompagnie onder de uitvoerder A. Bok.⁷⁸ Reinders werd door het Gewestelijk Arbeidsbureau te Amsterdam uitgezonden naar Berlijn.⁷⁹ De la Rie is juist weer zónder medeweten van het Gewestelijk Arbeidsbureau naar Oekraïne vertrokken voor het schildersbedrijf ‘de Bock’.⁸⁰ Het Gewestelijk Arbeidsbureau te Rotterdam hield de gegevens van Zwamborn bij in een rapport. Zij gaven hem het advies dat hij na zijn tijd in Oekraïne in aanmerking zou kunnen komen voor een gesubsidieerd overheidsbaantje.⁸¹ Reinders is hier de uitzondering. Er is niets van hem bekend over zijn werk in Oekraïne.

Zoutendijk vertelde in zijn verklaring dat Bok na ongeveer een maand (december 1942) terugging omdat hij ziek was.⁸² Erg lang heeft hij zijn personeel niet kunnen aansturen. Een jaar later overleed hij. Er is wel postuum een onderzoek naar hem verricht, maar dit werd vanwege zijn sterven niet voortgezet.

2.3 J.H. Zoutendijk

Op 20 Maart 1944 schreef Johannes Hendrikus Zoutendijk aan ‘Mijnheer’ dat hij in de courant gelezen had dat mensen die zich vrijwillig in het Oosten ingezet hadden, in aanmerking kwamen voor extra kolen. Hij zei dat hij sinds November 1942 in het Oosten werkzaam was en uitgezonden was door de N.O.C.⁸³

⁷⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁷⁷ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zwamborn (13-01-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

⁷⁸ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

⁷⁹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Reinders (19-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

⁸⁰ Proces-verbaal van de POD, ingesteld onderzoek (18-09-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

⁸¹ Rapport van het Gewestelijk Arbeidsbureau te Rotterdam (27-10-43). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

⁸² Proces-verbaal van de PRA, verhoor (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁸³ Brief om meer kolen aan ‘Mijnheer’ (20-04-1944). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

Wie was deze Johannes Zoutendijk en wat deed hij vrijwillig in het Oosten? Johannes Zoutendijk werd geboren in 1902 en woonde in Amsterdam.⁸⁴ Bij het uitbreken van de oorlog werkte hij voor de firma Bok en Zonen. Omdat het bedrijf gesplitst werd, kwam Zoutendijk bij Ane Bok als schilder te werken. Zoutendijk kwam erachter dat zijn werkgever lid was van de N.S.B. In november 1942 werd hij voor de keus gesteld om naar Duitsland of Rusland te gaan om daar tewerkgesteld te worden. Bok raadde hem aan om naar Rusland te gaan omdat hij dan drie maanden met verlof naar huis mocht. Zoutendijk voelde er vrij weinig voor in het begin, maar door materiaalschaarste was er in Nederland geen werk voor hem. Hij voelde zich door de economische omstandigheden gedwongen om te gaan. Hij moest in het levensonderhoud van zijn gezin voorzien. Samen met nog vijf schilders besloot hij om naar Rusland te gaan. Bok vertelde aan hem dat hij zelf mee zou gaan omdat hij een opdracht in Oekraïne gekregen had. In november ging het gezelschap naar Den Haag waar de papieren voor de reis in orde gemaakt werden. Waarschijnlijk was dit het kantoor van de N.O.C. Zoutendijk vertelde dat hij merkte dat zijn loon via de N.O.C. aan zijn vrouw betaald werd.⁸⁵

Johannes Zoutendijk heeft ongeveer een half jaar in Oekraïne gewerkt. Aldaar schilderde hij naar eigen zeggen huizen die gerepareerd moesten worden door de geleden oorlogsschade.⁸⁶ De *Arbeid* van 11 september 1942 meldt dat bekwame Nederlandse vaklieden een grote rol speelden in de wederopbouw van Oekraïne.⁸⁷ Volgens Rost van Tonningen is het zelfs de taak van de Nederlanders om het land weer op te bouwen na de schade die de Russen aangericht hadden.⁸⁸

Volgens het Gewestelijk Arbeidsbureau was Zoutendijk de bedrijfsleider van het *Malerbetrieb* Ane Bok.⁸⁹ Voor zijn werk in Oekraïne kreeg hij 34 gulden per week, evenveel als de andere schilders. Dit geld werd aan zijn vrouw overgemaakt en zelf had hij maar 17,5 *Reichsmark* per week. Hier hield hij naar eigen zeggen niets aan over omdat hij er nog eten voor moest kopen.⁹⁰ De kok C.C. van Straaten was ook met de firma Bok naar Oekraïne gegaan. Óf Zoutendijk liegt over zijn omstandigheden, óf Van Straaten verkocht zijn eten erg duur.

Naast zijn loonstrookje was het voor de Nederlanders in Oekraïne ook duidelijk dat ze voor de N.O.C. werkten omdat ze een uniform van de compagnie kregen. Het was volgens

⁸⁴ Uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof (12-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁸⁵ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁸⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁸⁷ *Arbeid* nr. 37 (1942).

⁸⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (20-02-1943). NIOD, arch. 176, 7.

⁸⁹ Rapport van het Gewestelijk Arbeidsbureau Rotterdam (27-10-1943). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

⁹⁰ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

Zoutendijk een groen uniform zonder uitmonstering, laarzen en een platte pet. Niet iedereen droeg dit uniform. Zoutendijk geeft toe dat hij het uniform gedragen heeft, zonder wapenen, maar niet alleen in Oekraïne.⁹¹ Twee omwonenden getuigden dat ze hem in zijn verlofperiodes in een groen uniform hebben zien lopen. Één van hen beweerde zelfs dat Zoutendijk militairen over de vloer had. De ander vertelde dat hij het uniform niet meer droeg toen hij weer terug in Nederland was.⁹² Zoutendijk vertelde zelf dat hij na zes maanden in mei 1943 terugkeerde naar Nederland.⁹³ Een getuige beweerde dat hij ongeveer een jaar is weggeweest.⁹⁴ De schilder vertelde in zijn proces-verbaal dat hij bij zijn terugkomst in Nederland het uniform aan Bok teruggaf, waarna het teruggezonden werd naar Den Haag. Zoutendijk beschreef dat er kort na zijn terugkomst in mei 1943 een collega bij hem langs kwam, ene Plivier, die hem dreigde aan te geven bij de Duitsers omdat hij zag dat Zoutendijk een radio in zijn huiskamer had staan. Voor Zoutendijk was dit de reden om zich aan te melden bij de N.S.B. om niet opgepakt te worden. Hij heeft daarna ook een formulier voor vrijstelling van inleveringsplicht ingevuld, maar hij kreeg hier geen bewijs van. Zijn radio bleef in zijn bezit.⁹⁵

Toen Zoutendijk terugkwam in Nederland heeft hij de zaken van Ane Bok waargenomen omdat de laatste ernstig ziek was. Bok overleed begin december 1943. Zoutendijk vertelde in zijn proces-verbaal dat hij werknemers hielp onderduiken die niet terug naar Rusland wilden.⁹⁶ Ook bij zijn volgende baan, de glas- en verfhandel van de broer Abe Bok, hielp hij werknemers bij het ontsnappen aan de Duitse arbeidsinzet. Binnen het bedrijf van Abe Bok heeft hij jarenlang gewerkt. Hij werd door de oudste zoon van Abe ‘ome Joop’ genoemd.⁹⁷ Toen Zoutendijk daar ongeveer drie maanden werkte, kreeg hij een oproep voor tewerkstelling in Duitsland ‘van het gebouw Atlanta’.⁹⁸ Het is onduidelijk wat hij hiermee bedoelde. Het kan zijn dat hij refereerde naar de Atlantikwall; een Duitse verdedigingslinie die zich uitstreckte van Noorwegen tot Frankrijk, geleid door de *Organisation Todt*, maar dit is niet met zekerheid vast te stellen.

Hoewel Zoutendijk zich naar eigen zeggen had aangemeld bij de N.S.B. in de Vondelstraat te Amsterdam in mei 1943, werd hij wel opgeroepen om te werken in Duitsland

⁹¹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁹² Proces-verbaal van de PRA, verhoor twee burens van Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁹³ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁹⁴ Proces-verbaal van de PRA, verhoor getuige 1(25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁹⁵ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁹⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

⁹⁷ Telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok (07-06-2010).

⁹⁸ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

begin 1944. Of hij daadwerkelijk naar Duitsland vertrokken is, is niet bekend. Of zijn N.S.B.-lidmaatschapsaanvraag ook echt officieel geworden is, is ook niet bekend. Er zijn geen gegevens meer van. Wel betaalde hij volgens zijn proces-verbaal een maandelijks contributie. Zijn aanvraag om vrijstelling van de radio-inleveringsplicht is nooit officieel geworden en naar eigen zeggen heeft hij nooit een ‘Ausweis’ voor vrijstelling van de arbeidsinzet in Duitsland aangevraagd of gehad. Zoutendijk vertelde dat hij eind 1943 of begin 1944 schriftelijk voor zijn lidmaatschap bedankt heeft.⁹⁹ Al met al is het N.S.B.-lidmaatschap van Zoutendijk erg twijfelachtig. Maar waarom zou hij het dan bekennen?

Er zijn wel meer delen in zijn verhaal die misschien niet helemaal lijken te kloppen. Zoutendijk vertelde: ‘Ik heb in die tijd dat ik bij de N.O.C. ben werkzaam geweest geen extra kolen of levensmiddelen gehad.’¹⁰⁰ In 1944 schrijft hij echter dat hij graag in aanmerking wil komen voor extra kolen omdat hij voor de N.O.C. gewerkt heeft.¹⁰¹ Toen hij in Oekraïne was, wilde hij geen kolen, maar nu hij terug is wil hij er toch wel voor in aanmerking komen. Ging het zo slecht met hem dat hij hier alsnog een beroep op deed? Uit de staat van inlichtingen van de PRA blijkt dat Zoutendijk in 1948 een salaris van 46 gulden per week had,¹⁰² zeker geen slecht salaris voor die tijd, maar ook geen vetpot. Over zijn omstandigheden in 1944 is niets bekend. Samen met alle andere onduidelijke getuigenissen en het ontbrekende bewijsmateriaal oordeelde het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam in 1948 dat Zoutendijk niet meer onderworpen zal worden aan het oordeel van het tribunaal, mits hij ‘zich als een goed Nederlander gedrage’. Verder moest hij zijn radiotoestel alsnog inleveren en kreeg hij een proeftijd van drie jaren. Hij werd ontzet van het recht tot het bekleden van ambten, het dienen bij de gewapende macht, het kiezen en verkiesbaar zijn bij verkiezingen en het zijn van een raadsman of gerechtelijk bewindvoerder.¹⁰³ De inbeslagneming van zijn radio zal voor Zoutendijk een zure appel geweest zijn als we zijn proces-verbaal moeten geloven. Naar eigen zeggen werd hij juist vanwege deze radio lid van de N.S.B. Volgens de oudste zoon van Abe Bok is Zoutendijk in de negentig geworden.¹⁰⁴

⁹⁹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁰⁰ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁰¹ Brief om meer kolen aan ‘Mijnheer’ (20-03-1944). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁰² Staat van inlichtingen van de PRA (d.d.). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁰³ Uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof (12-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁰⁴ Telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok (07-06-2010).

2.4 C.C. van Straaten

De oudste van de groep schilders die naar Zhytomyr ging voor de firma Bok was een kok. Christophorus Cornelis van Straaten werd geboren in 1898 in Nijmegen.¹⁰⁵ Al op zeventienjarige leeftijd koos hij het verkeerde pad. Hij werd opgepakt wegens diefstal. In de jaren '30 vervolgde hij zijn criminele leven met belediging van een ambtenaar in functie, mishandeling, verduistering en oplichting. Voor dit laatste delict kreeg hij een gevangenisstraf van drie maanden onvoorwaardelijk.¹⁰⁶ Hierdoor werd hij ontslagen bij de N.S.B., waar hij al sinds 1933 lid van was.¹⁰⁷

De verdenking van de Politieke Recherche Afdeling luidde: 'Verdacht van: Lidmaatschap N.S.B. en W.A., opleverende hulpverlening aan den vijand. Vrijwillige dienstneming bij de Nederlandsche Oostcompagnie, Nachrichtentruppen der Luftwaffe en Wachabteilung des Chefintendanten beim W.B.f.h. N.d. l.'.¹⁰⁸ Hoe kwam het zover dat Van Straaten in het Oosten terecht kwam en was hij wel echt een kok?

Op 28 mei 1946 werd Van Straaten verhoord terwijl hij gedetineerd was in het gevangenkamp 'Duindorp' te 's-Gravenhage. Van Straaten verklaarde dat hij in 1933 lid werd van de N.S.B. en bij tussenpozen bleef hij dit ook tot aan 1945. Na zijn gevangenisstraf op 36 jarige leeftijd werd hij dus weer lid van de N.S.B. In 1941 werd hij ook lid van de *Wachabteilung* (W.A.). Al vanaf 1933 droeg hij een zwart uniform van de N.S.B. Hij zette zich ook actief in voor de Beweging als groepspropagandist. Een paar maanden na zijn lidmaatschap van de W.A. trad hij in dienst bij de *Nachrichtentruppen* van de *Luftwaffe*. Hij werkte als kok voor de Duitse weermacht in Frankrijk. Tot vlak voor zijn vertrek naar Oekraïne werkte hij bij de Weermacht waarna hij terugkwam omdat zijn vrouw ziek werd. Op 27 november 1942 kwam hij in dienst bij de firma A. Bok. Hij verklaarde dat hij als kok in dienst kwam terwijl het bedrijf in Rusland schilderswerkzaamheden uitvoerde. Zijn loon werd via de Oostcompagnie aan zijn vrouw uitbetaald. Toen hij weer terug in Nederland was, werd hij via het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 november 1943 als *Wachman* ingezet bij de *Wachabteilung des Chefintendanten b.W.B.f.H. N.d.l. (beim Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden)*.¹⁰⁹ De *Wehrmachtsbefehlshaber* was verantwoordelijk voor de verzorging, legering, bevoorrading en beveiliging van alle in Nederland aanwezige troepen van landmacht, luchtmacht, marine en SS. Van Straaten werkte als kok ter ondersteuning van de

¹⁰⁵ Uittreksel van het geboorteregister (06-11-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹⁰⁶ Uittreksel uit het strafregister (09-11-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹⁰⁷ Proces-verbaal van de POD, verhoor Van Straaten (02-07-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹⁰⁸ Dossier no. 9413 B van de PRA (28-05-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹⁰⁹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Straaten (28-05-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

Nederlandse W.A.-soldaten.¹¹⁰ In september 1944 werd hij hiervan ontslagen,¹¹¹ na twee pogingen om eerder zijn ontslag aan te vragen.¹¹² Na een tijdje in Nederland gewerkt te hebben als grondwerker, vertrok hij op 8 februari 1945 naar Hoogeveen om dienst te doen als kok bij de Duitse Weermacht. Tot aan de bevrijding zou hij daar blijven werken.¹¹³

Wat hij precies gedaan heeft in Oekraïne wordt niet duidelijk uit zijn verklaringen. Uit zijn staat van dienst lijkt het aannemelijk dat hij als kok werkte. Zelf zei hij ook dat hij bij de firma A. Bok in dienst ging als kok in Rusland.¹¹⁴ J.H. Zoutendijk beweerde dat hij bijna geen geld overhield van zijn ‘zakgeld’ in Oekraïne omdat hij daarvan ook nog eten moest kopen.¹¹⁵ Dit lijkt erop te wijzen dat de firma geen kok bij zich had, of dat Van Straaten veel geld vroeg voor zijn eten. Het kan ook zo zijn dat Van Straaten in dienst is gegaan bij de NOC, via de firma Bok, om voor de NOC eten te bereiden. Het blijft allemaal giswerk omdat er niets over bekend is.

Van Straaten werd berecht door het tribunaal van Den Haag in 1946. Op 15 oktober 1946 kwam eindelijk de uitspraak, na een aantal misverstanden tussen kamp Duindorp en het tribunaal. De rechter oordeelde: ‘Nu aan den beschuldigde geen ernstige misdragingen te verwijten zijn, kan naar het oordeel van het Tribunaal met eene interneering van beperkten duur [tot 2 januari 1947, met overweging tot verkorting] worden volstaan. Echter behoort hem invloed op ’s Lands bestuur te worden belet.’¹¹⁶ Terwijl Van Straaten sinds 1933 lid was van de N.S.B., actief meewerkte aan propaganda-acties van de N.S.B., lid was van de W.A. en daar ook dienst heeft gedaan in een ondersteunende functie en naar het Oosten ging met de N.O.C., kreeg hij (maar) een gevangenisstraf van 2,5 maand. Van Straaten was echter al sinds 2 juli 1945 in bewaring gesteld¹¹⁷ en in totaal zou hij dus 1 jaar en 6 maanden gevangen zitten. Het tribunaal beschikte over alle bewijsstukken waaruit duidelijk wordt dat Van Straaten zich daadwerkelijk aan bovengenoemde feiten strafbaar had gemaakt, maar vond dit ‘geen ernstige misdragingen’.

Zijn raadsman verklaarde in het proces-verbaal van het tribunaal dat zijn vrouw had gezegd dat haar man geen fel N.S.B.-er was hoewel hij meedeed aan propaganda-acties. Hij

¹¹⁰ Algemene informatie inventaris, ‘Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden’. NIOD, 001.

¹¹¹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Straaten (28-05-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹¹² Twee brieven van Van Straaten aan de W.A. en een reactie van de Oberzahlmeister daarop: ‘Dem Entlassungsantrage des Wachmannes Chr. C. v. Straaten Ausweis Nr. 3950 kann nur Zeit aus grundsätzlichen Erwägungen nicht entsprochen werden.’ (27-02-1944). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹¹³ Proces-verbaal van de POD, verhoor Van Straaten (02-07-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹¹⁴ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Straaten (28-05-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹¹⁵ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹¹⁶ Uitspraak van het tribunaal van Den Haag (15-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹¹⁷ In bewaring stelling van de POD (02-07-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

zou slechts door economische motieven gedreven zijn en hij had anderen geen kwaad gedaan. Hij had zelfs goede daden verricht door met eigen levensgevaar hulp te bieden aan slachtoffers van het bombardement van het Bezuidenhout te 's-Gravenhage¹¹⁸ (een bombardement van de geallieerden op een Duitse opslagplaats op 3 maart 1945 dat verkeerd afliep waardoor honderden mensen uit de Haagse wijk Bezuidenhout om het leven kwamen).¹¹⁹ Hoewel een aantal burens getuigden van zijn N.S.B.-lidmaatschap en zijn uniformen,¹²⁰ is er ook een handtekeningactie in zijn dossier opgenomen. Een aantal mensen tekent:

‘C.C. van Straaten was volgens ondergeteekenden steeds een goed en ijverig huisvader voor zijn gezin. Zoover ons bekend heeft hij nooit iemand eenig last aangedaan. Wel heeft hij als het in zijn vermogen was, de een en ander geholpen. Zoo heeft hij b.v. een buurman gedurende geruimen tijd ene 30 tal boeken die niet door de Duitsers gezien mochten worden bij hem in de tuin verborgen gehouden. Ook heeft hij in de tijd dat hij noodgedwongen, er was voor hem geen ander werk te vinden, bij de Duitschen Weermacht als kok werkte te Frankrijk, de gevangenen op alle mogelijke manieren geholpen, hetwelk eventueel nog onderzocht zou kunnen worden.’

Zijn vrouw en de ondertekenenden van de brief vragen om clementie zodat Van Straaten weer snel in het economisch bedrijf een plaats kan innemen.¹²¹

Het kan zijn dat het tribunaal naar de brieven van zijn vrouw en de getuigenissen geluisterd heeft. Het kan ook zo zijn dat ze zijn functie als kok geen ernstige rol vonden spelen in de oorlog. Desalniettemin heeft Van Straaten actief bijgedragen aan de oorlogsinzet van de Duitsers.

2.5 P.F. Zwamborn

Op 18 oktober 1942 schreef Pieter Frederik Zwamborn een sollicitatiebrief aan het Adviesbureau voor arbeiders in het buitenland. Hij vraagt naar inlichtingen over werk in Oekraïne. Hij schreef:

‘Hij is schilder (huis, reclame, scheeps, rijtuig, decoratie enz.) absoluut op de hoogte met het geheele schildersbedrijf (heeft zich als kunstschilder opgegeven bij de Kultuurkamer) heeft zelfstandig (met eigen personeel) gewerkt en is de laatste 3 jaar als schilders baas in loondienst werkzaam op een middelgrote scheepswerf maar aangezien er niet voldoende werk en geheel geen vooruitzicht op

¹¹⁸ Proces-verbaal van het tribunaal (01-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹¹⁹ Dossier van de Koninklijke Bibliotheek, *Bombardement Bezuidenhout maart 1945*, <http://www.kb.nl/dossiers/bezuidenhout/index.html> (© 01-03-2010, 16-06-2010).

¹²⁰ Proces-verbaal van de POD, getuige 1 (vriendin van de zus van C.C. van Straaten) en nog 3 getuigen die burens waren (04-07-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C. C. van Straaten.

¹²¹ Handtekeningactie van de vrouw en burens van Van Straaten (d.d.). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

verbetering van positie is, wil hij, aangezien er in Holland door overcomplete en beperkende bepalingen aangaande vestiging van bedrijf enz, mits er in Oekraïne gelegenheid is, door hard en serieus werken een bestaan te scheppen daarheen trekken. Hij is gehuwd (1 kind) is 32 jaar en oergezond. Bezit prima getuigschrift, is van alle markten thuis en heeft een geweldig aanpakkingsvermogen.'¹²²

Het adviesbureau antwoordde 3 dagen later: 'Naar aanleiding van Uw schrijven d.d. 18 dezer moge ik U verzoeken bij gelegenheid eens persoonlijk op mijn Bureau te komen, teneinde een en ander uitvoerig met U te kunnen bespreken.'¹²³ Een maand later tekende Pieter Zwamborn een contract bij de firma Bok.¹²⁴

Waarom wilde hij graag in het buitenland voor de firma Bok gaan werken? Hoewel Zwamborn een sollicitatie naar het Adviesbureau schreef, kende hij het schildersbedrijf van Ane Bok al eerder. Hij vertelde in zijn proces-verbaal van 1945 dat hij aan het begin van de bezettingstijd kennis maakte met de ondernemer 'Anne Bok'. Hij sprak met hem over schilderwerken en meneer Bok vertelde hem dat hij een bedrijf wilde gaan opzetten in het buitenland. Bok zei: 'Als je mij nodig hebt, kan je je bij mij vervoegen'. In de loop van 1942 ging het minder goed met het werk van Zwamborn. Hij ging toen naar Amsterdam om werk te vragen bij Ane Bok. Die stelde hem voor te solliciteren bij de Oostcompagnie, waarna Bok zou zorgen dat hij bij zijn firma geplaatst zou worden. Dit deed hij en kort daarop werd hij opgeroepen om gekeurd te worden.¹²⁵

Rond 23 november (hij kan zich niet meer goed herinneren welke datum het precies was) werd hij door de N.O.C. uitgezonden naar Zhytomyr voor de firma 'Anne Bok'. Hij werkte daar als huisschilder tot ongeveer 23 oktober 1943.¹²⁶ Van alle schilders die zijn behandeld in deze scriptie werkte Zwamborn het langst in Zhytomyr. Desalniettemin moest hij wel vluchten naar Nederland. De reden hiervoor is onbekend. Het kan zijn dat hij het niet meer zag zitten om in Oekraïne te blijven vanwege de werkdruk, de zware omstandigheden, het gemis van zijn familie of de aanval van de partizanen. Zoals al eerder genoemd, werden de aanvallen van de partizanen tegen het einde van 1943 steeds heviger. De furie was niet alleen gericht tegen de Duitsers, maar ook tegen de Nederlandse kolonisten. Geen van de schilders gaf toe wapenen gedragen te hebben. Toch lijkt dit erg onwaarschijnlijk. De positie waarin zij verkeerden, was uiterst gevaarlijk. Als het waar is dat de groep huizen repareerde die door de oorlog beschadigd waren, of misschien wel ondersteunend werk voor het leger

¹²² Sollicitatiebrief van P.F. Zwamborn aan het Adviesbureau (18-10-1942). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹²³ Reactie van het Adviesbureau op de sollicitatiebrief (21-10-1942). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹²⁴ Contract tussen de firma Bok en P.F. Zwamborn (18-11-1942). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹²⁵ Proces-verbaal van de POD, verhoor Zwamborn (06-06-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹²⁶ Proces-verbaal van de POD, verhoor Zwamborn (06-06-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

verrichtte, lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat ze geen wapens gedragen heeft. Om welke reden Zwamborn ook moest vluchten, de situatie in Oekraïne zal niet veilig geweest zijn.¹²⁷ Het was volgens een Oekraïense boer die terug in Nederland was noodzakelijk dat de boeren zich elk moment moesten kunnen verdedigen: ‘... maar dat is daar nodig, men is daar weerboer, weerbare man en boer tegelijk.’¹²⁸ Een andere boer die in het Oostland werkte en tijdelijk met verlof in Nederland was, legde een wat optimistischer interview af aan de ‘Landstand’.

“Hoe heeft U het met de taal,” vragen wij; “het zal toch niet meevallen die te verstaan?” “We hebben een tolk, die alles voor ons vertaalt, wanneer we de stad ingaan of nog iemand moeten spreken.” “Is het gevaarlijk waar U is, ik meen zijn er nog van die wilde horden, zoals je nog wel in de krant leest?” “Die zijn er zeker; we hebben ze zelfs een keer op bezoek gehad, en toen zijn er inderdaad doden gevallen. Maar gevaar... och overal is gevaar, dat maakt het leven toch niet minder mooi?”¹²⁹

Een jaar later werd Zwamborn gevorderd om in Duitsland te werken. Hij kwam ook daadwerkelijk daar te werken en keerde pas na de bevrijding terug naar Nederland.¹³⁰

Waarom ging Zwamborn naar het Oosten? In zijn proces-verbaal van de politieke opsporingsdienst vertelde hij dat hij naar Rusland ging omdat hij in het onderhoud van zijn gezin moest voorzien. Bij zijn verhoor van de Politieke Recherche Afdeling beschreef hij zijn situatie wat uitgebreider. Voor de oorlog werkte hij als schilder bij de scheepswerf Timmer en Zoon in Delft. Hij verdiende daar maar 20 gulden per week en hij kwam naar eigen zeggen vaak in botsing met zijn baas. Hij besloot daarom ander werk te zoeken. Zwamborn was ook bang om uitgezonden te worden naar Duitsland. Het is niet helemaal duidelijk of hij bang was om door zijn voormalige werkgever uitgezonden te worden, maar hij noemt dit als een extra reden om ontslag te nemen.¹³¹ Angst om naar Oekraïne uitgezonden te worden kende hij blijkbaar niet want hij greep het aanbod van Ane Bok met beide handen aan.

In die tijd was hij geen sympathiserend lid van de N.S.B. Ook tijdens het vervolg van de oorlog zou hij geen lid worden. Hoewel zijn vrouw een aanvraag om vrijstelling van de inleveringsplicht van zijn radio invulde met als reden dat haar man vrijwillig werkte als voorman schilder in Oekraïne, in dienst van de Nederlandsche Oostcompagnie, werd dit haar niet toegekend.¹³² Kennelijk was het lidmaatschap van de N.S.B. geen voorwaarde om in dienst te treden van de NOC. De vraag blijft wel in hoeverre hij sympathisant van het

¹²⁷ Proces-verbaal van de POD, verhoor Zwamborn (06-06-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹²⁸ *De Waag* (05-03-1943). NIOD, arch. 176, 7.

¹²⁹ *De Landstand* (11-12-1942). NIOD, arch. 176, 7.

¹³⁰ Proces-verbaal van de POD, verhoor Zwamborn (06-06-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹³¹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zwamborn (13-01-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹³² Proces-verbaal van de PRA, verhoor van de vrouw van Zwamborn (13-01-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

nationaal-socialisme was. Hij verkeerde met een groot aantal N.S.B.-ers in Zhytomyr, waaronder zijn werkgever. Daarnaast was hij al voor de oorlog ‘modern georganiseerd’,¹³³ ofwel, hij was lid van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen.

Het N.V.V. was een socialistische vakcentrale, opgericht in 1906 door Henri Polak. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden vakbonden steeds meer gelijkgeschakeld onder de N.V.V. en naar Duits model omgevormd. Door kritiek van de Nederlandse arbeiders stroomden de vakbonden leeg. Het N.V.V. kreeg de N.S.B.-er Hendrik Jan Woudenberg aan het hoofd. Toch waren deze hervormingen niet voldoende, er moest een Arbeidsfront komen. Op de dag van de arbeid in het jaar 1942 zag het Nederlands Arbeidsfront het levenslicht. Werknemers en werkgevers werden in één organisatie samengebracht. Woudenberg werd de nieuwe leider. Alle andere vakbonden werden opgeheven. Het provinciekwartier van het N.A.F. zat recht tegenover het N.S.B.-hoofdkwartier op de Maliebaan te Utrecht. In dezelfde straat, vijfhonderd meter verderop, zat het stafkwartier van de W.A.-afdeling. Het N.A.F. werd niet het succes waarop de Duitsers gehoopt hadden. Van de zeventienhonderdduizend vakbondsleden, verspreid over verschillende vakbonden, bleven er maar honderdduizend over bij het N.A.F. Dit aantal N.A.F.-leden was zo goed als helemaal afkomstig van het N.V.V. Onder hen waren veel landarbeiders die zich wel moesten aansluiten omdat de kans op werkloosheid voor hen erg groot was.¹³⁴

Het tweewekelijkse blad van het N.V.V. *De Vakbeweging* werd voortgezet met de naam ‘Arbeid’ vanaf mei 1942. Het socialistische arbeiderskarakter bleef de rode lijn van het blad, maar de Duitse invloeden waren in de oorlog sterk aanwezig. De ideologie spatte er van af. De N.O.C. werd door het Nederlands Arbeidsfront aanbevolen. Volgens *Arbeid* had Nederland te weinig werkmogelijkheden in eigen land en moest het uitwijken naar het buitenland. Indië werd geëxploiteerd door rijke afgestudeerde Nederlanders, maar de Nederlandsche Oostcompagnie bood nu mogelijkheden voor gewone arbeiders om in het Oosten te gaan werken. In nummer 25 schreef *Arbeid*: ‘Eindelijk een gelegenheid om onbegrensd te *arbeiden* -en mijzelf een toekomst te scheppen in een wijdere,- ruimere sfeer dan hier.’¹³⁵

¹³³ Proces-verbaal van de POD, verhoor Zwamborn (06-06-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. P.F. Zwamborn.

¹³⁴ Vakbeweging in de oorlog, *Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)*, <http://www.vakbewegingindeoorlog.nl/nederlands-verbond-van-vakverenigingen-nvv> (© 2009, 16-06-2010) en *Oprichting Nederlands Arbeidsfront (NAF)*, <http://www.vakbewegingindeoorlog.nl/oprichting-nederlands-arbeidsfront-naf> (© 2009, 16-06-2010).

¹³⁵ *Arbeid*, nr. 25 (1942) 8.

Uit protest publiceerden trouwe N.V.V.-leidinggevendenden een extra editie van ‘De Vakbeweging’ waarin zij zeiden dat het N.A.F. en de plannen van de Duitsers illusies waren.¹³⁶ Na de bevrijding werd *De Vakbeweging* weer uitgegeven en poogde het N.V.V. weer een landelijke organisatie te worden na zuiveringsacties. In de oorlog had het N.A.F. een duidelijk nationaal-socialistisch karakter, maar een totale nazificatie is niet gelukt.¹³⁷

Hoewel Pieter Zwamborn dus geen lid is geweest van de N.S.B., bleef hij wel lid van zijn vakbond die overging in het N.A.F. Het wekelijkse blad werd gratis verspreid onder leden. De kans is groot dat hij hierdoor beïnvloed is. Hij hoorde via het blad niets dan goeds over het Oosten.

2.6 J.G. van Veen

De in 1904 geboren Jan Gerardus Van Veen is waarschijnlijk niet onder een erg gelukkig gesternte geboren. Na een beenbreuk in de jaren twintig, een ellendige kinder- en schooltijd, een mislukte carrière,¹³⁸ een blessure bij zijn opleiding tot Vrijwillige Hulppolitie,¹³⁹ platvoeten en een bovenbeenprothese¹⁴⁰ wedde hij in de oorlog ook nog eens op de verliezende partij waardoor hij in 1947 veroordeeld werd tot een boete van 100 gulden,¹⁴¹ die hij overigens wegens armoede niet kon betalen.¹⁴²

Jan Gerardus is tijdens zijn verhoor óf erg verward geweest, óf hij probeerde allerlei zaken te verhullen. Bij vier verhoren legde hij vier verschillende getuigenissen af. Zijn reis naar het Oosten beschreef hij maar één keer.¹⁴³ Toch lijkt dit een logische keuze voor een man die zich in het nauw gedreven voelde, niet erg politiekbewust was, maar toch wel heel graag een baan wilde als schilder. Hij zou zich gevoeld kunnen hebben zoals de redacteur van het weekblad van het Nederlands Arbeidsfront schreef voor de editie van 19 juni 1942:

¹³⁶ *De Vakbeweging*, extra editie van het voorjaar van 1942.

¹³⁷ Vakbeweging in de oorlog, *Nederlands Verbond van Vakverenigen (NVV)*, <http://www.vakbewegingindeoorlog.nl/nederlands-verbond-van-vakverenigen-nvv> (© 2009, 16-06-2010) en *Oprichting Nederlands Arbeidsfront (NAF)*, <http://www.vakbewegingindeoorlog.nl/oprichting-nederlands-arbeidsfront-naf> (© 2009, 16-06-2010).

¹³⁸ Brief van Van Veen aan de PRA (18-09-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹³⁹ Rapport van de Vrijwillige Hulppolitie (11-08-1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴⁰ Keuring van de Vrijwillige Hulppolitie (10-07-1942). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴¹ Uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof (12-12-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴² Twee brieven van J.G. van Veen (18-02-1947 en d.d.) en een brief van zijn vrouw (06-05-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴³ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

‘Maar tal van jongeren, die zich voelen als opgesloten binnen de te enge beperkingen der vaderlandsche grenzen, waar zij geen armslag hebben, waar alle mogelijkheden reeds zijn uitgeput, waar zij zich slechts kunnen bewegen langs platgetreden paden en binnen alle mogelijke hekken en heggetjes – zij zullen een zucht van verlichting hebben geslaakt, toen zij dit bericht in de dagbladen lazen. „Eindelijk!”, zullen zij hebben gedacht. „Eindelijk een nieuwe levenskans; eindelijk een grootscher perspectief! Eindelijk een mogelijkheid, te toonen, wat ik werkelijk waard ben! Eindelijk een gelegenheid om onbegrensd te arbeiden en mijzelf een toekomst te scheppen in een wijdere, ruimere sfeer dan hier. Eindelijk de wijdheid van een verren horizon, eindelijk lucht! [...]’¹⁴⁴

Dat Van Veen zich in het nauw gedreven voelde blijkt uit de brief die hij tijdens zijn internering in het werkkamp ‘De Vlijt’ op Texel aan de Politieke Recherche Afdeling schreef. Van Veen schreef dat hij een lange periode van ellende heeft gekend. Als kind van acht verloor hij zijn moeder, zijn vader bracht hem onder in een gesticht waarna de familie zich over hem bekommerde. In zijn schooltijd voelde hij zich ‘niet eigen’ en zijn jeugd ging met ‘vallen en opstaan’. Toen hij achttien werd, kwam hij te werken in een fabriek. Na een bedrijfsongeval werd hij ook nog eens ontslagen. Als een man van bijna dertig kwam hij op straat te staan zonder opleiding en zonder baan. Hij schreef: ‘Ik weende als een kind omdat ik ontslagen werd.’ Na twee baantjes als schilder van respectievelijk een dag en vier weken gaf hij zijn schildersdroom niet op. Bij het ‘Werkloozen Committee’ in Amsterdam kreeg hij de basisopleiding tot schilder. Na 2,5 jaar kon hij in 1939 eindelijk aan het werk als schilder. Al snel werd hij echter tewerkgesteld in Duitsland vanwege zijn ambacht. Daar koos hij ervoor om lid te worden van de N.S.B. Naar eigen zeggen werd hij hiertoe gedwongen omdat hij anders nog een keer in Duitsland tewerkgesteld zou worden. Na een verlofperiode in Nederland ging hij echter weer terug naar Duitsland om te werken. De ‘dwang’ die hij beschreef bij zijn N.S.B.-lidmaatschap is hierdoor nogal twijfelachtig. Om dezelfde reden werd hij ‘verplicht’ om lid te worden van de Weerafdeling.¹⁴⁵

Van Veen schreef dat hij geen verstand had van politiek, en zelfs niet het verschil tussen het fascisme en het communisme zou kunnen uitleggen.¹⁴⁶ Ook een latere getuige zou verklaren dat Van Veen een zwakkeling was en met alle politieke winden meewaaide.¹⁴⁷ Óf van Veen was inderdaad een zwakkling met weinig politiek bewustzijn, óf hij was een fervent voorstander van het nationaal-socialisme die zich achteraf probeerde te verdedigen. De bewijzen stapelen zich tegen hem op. Hij was lid van de N.S.B., de W.A., de Vrijwilige Hulppolitie, hij deed mee met de V-actie en hij werd uitgezonden door de N.O.C. Zijn vrouw, die als erg agressief bekend stond, was ook lid van de N.S.B. en zijn kinderen waren lid van

¹⁴⁴ *Arbeid*, nr. 25 (1942) 8.

¹⁴⁵ Brief van Van Veen aan de PRA (18-09-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴⁶ Brief van Van Veen aan de PRA (18-09-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴⁷ Proces-verbaal van de PRA, getuigenverhoor (18-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

de Jeugdstorm.¹⁴⁸ In zijn brief vol kommer en kwel probeerde Van Veen zijn straf te verlichten. Erg geloofwaardig waren zijn argumenten niet. Daarnaast ‘vergat’ hij een aantal cruciale momenten in zijn leven. In een verklaring van een maand na zijn brief gaf hij toe in ‘Shitomir’ gewerkt te hebben en de opleiding tot Vrijwillige Hulppolitie te hebben gedaan. Na zijn brief gaf hij ook toe lid te zijn geweest van de Weerafdeling.¹⁴⁹

Van Veen kwam in Zhytomyr terecht door een advertentie van de N.O.C. in de krant. Als ‘afgestudeerd’ schilder was dit een uitgemeten kans om zich te bewijzen. Hij schreef: ‘Ik deed dit ook met het oogmerk, dat ik weer in mijn eigen vak werkzaam zou worden, en beter in mijn gezinsonderhoud zou kunnen voorzien.’ Hoeveel hij bij de P.T.T. (zijn latere baan) verdiende is niet bekend, maar in Zhytomyr verdiende hij ook niet erg veel. Volgens Van Veen werkte de groep schilders daar om de Duitse Weermacht te ondersteunen. Al na vijf maanden keerde Van Veen terug na wederom een mislukt avontuur. In een brief aan de N.S.B. schreef hij: ‘Reeds had ik mij in November ingezet voor de Oekraïne maar door overspanning voorloopig naar Holland gestuurd.’¹⁵⁰

Terug in Nederland werd hij gekeurd om als hulpbesteller bij de P.T.T. te werken. Hij vond dat hij hier te weinig verdiende en hij deed zijn beklag bij de N.S.B. dat er zoveel vrouwen werkten die soms nog meer verdienden dan de mannen¹⁵¹, dus stapte hij over naar het Duitse postbureau *Luftgaupostamt*. Ook hier bleef hij niet lang. Na zijn ontslag vluchtte hij naar Duitsland vanwege de honger.¹⁵²

Bij zijn laatste verhoor zei hij dat hij wist dat Nederland in oorlog was gedurende de meidagen van 1940. Hij beweerde echter dat het niet tot hem door gedrongen was hoe de feitelijke toestand na de capitulatie was. Hij heeft zich dit niet gerealiseerd, ook al werkte hij tijdens de oorlog afwisselend in Duitsland, Nederland en Oekraïne. Hij gaf wel toe spijt te hebben van zijn gebrek aan inzicht.¹⁵³

Eind 1946 kreeg hij naast zijn internering van november 1945 tot december 1946 een boete opgelegd van 100 gulden die hij moest betalen vóór 1 maart 1947. Na een brief van zijn vrouw en twee brieven van Van Veen zelf waarin beide klaagden over hun armoedige bestaan, besloot het Bijzonder Gerechtshof de boete uit te stellen tot december 1947.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Proces-verbaal van de PRA, getuigenverhoor (18-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁴⁹ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁵⁰ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁵¹ Brief van Van Veen aan een ‘kameraad’ (20-06-1943). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁵² Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁵³ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Van Veen (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

¹⁵⁴ Uitstel van betaling (04-06-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

2.7 P. Reinders

Pieter Reinders, geboren 28 maart 1899 te Amsterdam, werd na de oorlog verdacht van lidmaatschap van de N.S.B.¹⁵⁵ Op 19 oktober 1948 verklaarde hij aan de PRA dat hij geen lid is geweest van deze organisatie.¹⁵⁶ Dit is waarschijnlijk ook op te maken uit de loop van zijn leven tijdens de oorlog. Voor de oorlog had hij een schildersbedrijf 'P. Reinders & Zn.'¹⁵⁷ In 1943 moest hij zijn schildersinventaris verkopen om in zijn onderhoud te voorzien.¹⁵⁸ In 1941 probeerde Reinders zijn bedrijf te redden door reclame te maken bij de N.S.B. Hij schreef dat zijn bedrijf erg goed is in het maken van reclameborden. Reinders probeerde hiermee zijn bedrijf te redden, maar later zou dit hem duur komen te staan omdat hij afsloot met 'Hou Zee!' waardoor hij verdacht werd van lidmaatschap van de N.S.B.¹⁵⁹ Zijn brief had weinig succes en in 1943 ging zijn bedrijf alsnog failliet. Omstreeks april 1943 werd Reinders door het Gewestelijk Arbeidsbureau te Amsterdam tewerkgesteld bij de firma Bok te Amsterdam. Omdat Ane Bok in december 1943 overleed, kan het zijn dat Reinders bij zijn broer, Abe Bok, werkte. Hij schilderde daar speelgoed. Na een aantal maanden werd hij door dit bedrijf uitgezonden naar Berlijn en daar tewerkgesteld. Tot maart 1945 is hij daar gebleven.¹⁶⁰ De oudste zoon van Abe Bok vertelde dat bij beide bedrijven werknemers tewerkgesteld werden in Duitsland. De verplichte arbeidsinzet was gevreesd en men probeerde er dan ook onderuit te komen. Dit lukte Reinders niet.

Terug in Nederland werd hij aangeklaagd voor lidmaatschap van de N.S.B. Het Bijzonder Gerechtshof oordeelde dat hij niet verder vervolgd diende te worden. Dit advies steunde op de volgende grond: 'Heeft van April 1943 tot Maart 1945 verplicht in Dld. Gewerkt.'¹⁶¹ Er is verder geen bewijs van zijn N.S.B.-lidmaatschap gevonden. Bewijs van zijn verplichte arbeidsinzet was er ook niet, maar het was bij de familie Bok algemeen bekend dat de werknemers naar Duitsland werden gezonden.¹⁶² De twee getuigen die gehoord werden door de PRA vertelden beiden dat hij met zijn gezin 'naar het buitenland' ging.¹⁶³

¹⁵⁵ Tribunaal dossier P. Reinders (d.d.). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁵⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor van Reinders (19-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁵⁷ Brief van Reinders aan de N.S.B. (05-08-1941). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁵⁸ Proces-verbaal van de PRA, verhoor van Reinders (19-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁵⁹ Brief van Reinders aan de N.S.B. (05-08-1941). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁶⁰ Proces-verbaal van de PRA, verhoor van Reinders (19-10-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁶¹ Brief van het Bijz. Gerechtshof te Amsterdam aan de PRA (21-01-1949). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

¹⁶² Telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok (07-06-2010).

¹⁶³ Proces-verbaal van de PRA, verhoor getuigen (22-04-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. P. Reinders.

2.8 D. de la Rie

Over Dirk de la Rie werd gezegd dat hij ‘voor de organisatie TOD naar Rusland was gegaan en werkte in Sytomir’. Een onbekende tijd later kwam De la Rie weer terug in Nederland waarna hij opnieuw naar Rusland terug ging om ‘de Moffen bij te staan, want dat was toen wel noodig; terwijl zijn vriendinnetje zich hier toch wel amuseerde.’ Deze sceptische woorden komen van een ex-man die zijn vrouw in de oorlog kwijtraakte aan respectievelijk een onbekend aantal mannen van het “Herrenvolk”, een ‘Duitscher genaamd “Hans” en daarna aan ‘een nieuwe handlanger van het Herrenvolk, een man uit de Haagsche Onderwereld, genaamd D de la Rie’. De brieven-schrijver haalde wel enkele zaken door elkaar. Hij noemde dat Dirk de la Rie voor de organisatie ‘TOD’ naar Rusland ging en in ‘Sytomir’ werkte. Later schreef hij dat de vriend van zijn ex-vrouw in Duitsland werkte. Of De la Rie nu voor de *Organisation Todt* in Duitsland werkte, of naar Zhytomyr ging, wordt niet helemaal duidelijk.¹⁶⁴ De *Organisation Todt* (O.T.) was een organisatie, opgericht door Fritz Todt, die verantwoordelijk was voor het bouwwezen van het Derde Rijk.¹⁶⁵ De ex-vrouw van de brieven-schrijver ontving geld van De la Rie omdat hij in het buitenland werkte.¹⁶⁶ Maar kreeg zij dit via de N.O.C. omdat De la Rie in Oekraïne was, of kreeg zij dit omdat haar man bij de O.T. werkte?

De informatie over hem is heel onduidelijk. Dat is ook vrij begrijpelijk omdat de informatie over hem afkomstig is van de getuigenis van de ex-man van zijn vriendin. Erg betrouwbaar is deze bron waarschijnlijk niet. Uit een kort onderzoek van de ambtenaar van politie in 1947 wordt duidelijk dat andere getuigen, de burens van zijn vriendin, ook weinig over Dirk de la Rie kunnen zeggen. Wel konden ze aangeven dat één van de bewoners van hun straat voor de organisatie Todt gewerkt had. Ze wisten alleen niet precies wie. Uit een onderzoek bij het Gewestelijk Arbeidsbureau in Den Haag blijkt dat D. de la Rie in november 1942 vrijwillig naar Oekraïne is vertrokken ‘voor het schildersbedrijf de Bock’. Het Arbeidsbureau had verder geen gegevens van hem.¹⁶⁷

Bij het afsluitend onderzoek uit 1947 krijgt de verdenking van De la Rie geen vervolg omdat er geen bewijsmateriaal is, en er geen getuigenverklaringen zijn opgenomen.¹⁶⁸ De la Rie zou volgens het bevolkingsregister van Den Haag sinds mei 1946 in Luxemburg

¹⁶⁴ Brief van mr. R. aan de POD (03-09-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

¹⁶⁵ Inleiding van ‘Organisation Todt’. NIOD, arch. 098.

¹⁶⁶ Brief van mr. R. aan de POD (03-09-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

¹⁶⁷ Proces-verbaal van de POD, ingesteld onderzoek (18-09-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

¹⁶⁸ Conclusie van het onderzoek, gemaakt door de PRA (20-09-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

wonen.¹⁶⁹ Dat hij hier terecht is gekomen is niet zo verwonderlijk. Ook al sluit de PRA het dossier af omdat er geen bewijs is, bevat zijn dossier een bewijs van uitbetaling van de *Organisation Todt*. De la Rie zou in het gebied rond Bitburg en Trier (vlakbij de Luxemburgse grens in Duitsland) in een *Aufbildungslager* gestationeerd zijn geweest. In dit document van de O.T. staat dat De la Rie een *Schutz-Kommando Mann* was en dat zijn vriendin, dezelfde die door de ex-man beschreven werd, zijn achterstallige loon nog tegoed had vanaf juni 1944.¹⁷⁰

Hoewel niet met zekerheid te zeggen is dat Dirk de la Rie echt voor de firma Bok in Zhytomyr gewerkt heeft, komt het wel naar boven in het proces-verbaal van de politie te Den Haag.¹⁷¹ Bewijsmateriaal voor de aanklacht van deelname aan de *Organisation Todt* is wel in het dossier te vinden. Het is vreemd dat De la Rie niet verder vervolgd is. Misschien komt dit door zijn verblijf in Luxemburg.

2.9 Motivaties van de werknemers

Zoutendijk, Van Straaten, Zwamborn, Van Veen, Reinders en De la Rie. Zomaar wat namen van Nederlanders die tijdens de Tweede Wereldoorlog hun heil zochten in het Oosten. Van Reinders is niet met zekerheid te zeggen dat hij in Zhytomyr is geweest. De andere schilders (en een kok) gingen naar het Oosten om uiteenlopende redenen. Waren zij pioniers of gelukzoekers? Waren zij fervent voorstander van de Europese gedachte of zagen zij geen andere keuze door economische omstandigheden of dreiging van arbeidsinzet?

Zoutendijk had een belangrijke functie in het schildersbedrijf. Hij werkte er al voor het bedrijf naar Oekraïne ging. Hij zei dat hij zich door economische omstandigheden genoodzaakt zag in Oekraïne te gaan werken. Waarschijnlijk wilde hij zijn baan niet verliezen. Na het avontuur in Oekraïne nam hij de zaken van Ane Bok in Amsterdam over.

Van Straaten heeft veel meer met de vijand geheuld. Hij heeft nogal wat onvaderlandslievende daden op zijn kerfstok staan. Tijdens de oorlog heeft hij veel in het buitenland gewerkt. Hij deed er alles aan om ergens een baantje als kok te vinden. Maar vooral dan in banen die Duitsgerelateerd waren. Hij kreeg de zwaarste straf van alle werknemers.

¹⁶⁹ Proces-verbaal van de POD, ingesteld onderzoek (18-09-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

¹⁷⁰ Persoonsgegevens van D. de la Rie van de *Organisation Todt* (16-03-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

¹⁷¹ Proces-verbaal van de POD (18-09-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. D. de la Rie.

Zwamborn solliciteerde letterlijk naar een functie bij Ane Bok in Oekraïne. Naar eigen zeggen deed hij dit uit een economisch oogpunt, maar waarschijnlijk was Zwamborn klaar voor een nieuw avontuur omdat hij zijn vorige werkgever helemaal zat was. Hij was geen N.S.B.-er, maar wel lid van het N.A.F. en als enige werknemer heeft hij zijn contract bij Ane Bok volledig uitgediend.

Van Veen was net als Van Straaten lid van meerdere Duitse organisaties. Hij had veel baantjes, maar hij zag het allemaal niet zitten. Als N.S.B.-er pakte hij alle kansen aan om er persoonlijk op vooruit te gaan. Achteraf had hij er 'heel veel spijt van' en legt hij de schuld bij zijn moeilijke jeugd- en kinderjaren.

Reinders zou verplicht tewerkgesteld zijn in Berlijn door de firma Bok. Hier heb ik geen directe gegevens voor kunnen vinden, maar door het telefoongesprek met de oudste zoon van Abe Bok lijkt het me aannemelijk. Omdat er geen bewijs was van zijn N.S.B.-lidmaatschap ontloopt hij een eventuele straf. Ook bij de gegevens van De la Rie is er veel onduidelijkheid. In zijn dossier wordt de *Organisation Todt* en zijn werk bij de firma Bok door elkaar gehaald. Er is over hem geen directe informatie beschikbaar (behalve een brief van de *Organisation Todt* waarin de naam van De la Rie duidelijk genoemd wordt). Er wordt tegen hem geen strafzaak begonnen, waarschijnlijk ook omdat hij zich niet in Nederland bevond.

Alle werknemers van de firma Bok stonden voor een keuze. Een aantal schilders beschrijft hoe Ane Bok ze de keuze liet om met hem mee te gaan, of in Nederland te blijven. Er was geen sprake van dwang, ook niet bij Zoutendijk die al een tijd bij het bedrijf werkte en zich misschien in moeilijke omstandigheden zou hebben geworpen als hij ontslag genomen had. Hoewel er geen sprake van directe dwang was, waren veel Nederlanders erg bang om uitgezonden te worden naar Duitsland. Door te solliciteren naar arbeid in het Oosten kon men ontlopen aan de verplichte arbeidsinzet. Schilders die lid waren van de N.S.B. of een andere Duitse organisatie (Bok, De la Rie, Van Straaten, Van Veen en Zoutendijk) hadden misschien ook aanvullende (nationaal-socialistische) motieven om naar Zhytomyr te gaan. Dit wordt uiteraard niet duidelijk uit hun dossier omdat ze zich verdedigden. Hoewel sommige schilders wellicht de arbeidsinzet probeerden te vermijden en andere werknemers in economische malaise waren terechtgekomen, kozen ze ervoor om mee te gaan naar Oekraïne. Het kan zeker ook zo zijn dat een deel van het personeel van de firma Bok ervoor koos om niet mee te gaan. Hierover heb ik helaas geen gegevens.

3. Het rechtsproces

In dit hoofdstuk wil ik het proces beschrijven dat voorafging aan de berechting van Nederlandse collaborateurs in de Tweede Wereldoorlog. Al tijdens de oorlog werden juridische en politieke organen opgericht die de speciale taak kregen om ‘foute’ Nederlanders op te sporen, te verhoren en te berechten. Deze ontwikkelingen verliepen niet vloeiend.

3.1 De instanties

Nederland werd in twee fases bevrijd. Eind 1944 was nagenoeg het gehele zuiden bevrijd. Generaal Kruls wilde de oorspronkelijke Nederlandse rechtsstaat herstellen. De politie was in het zuiden afdoende gezuiverd en kon ingezet worden voor het recherchewerk. In het zuiden heetten de organen die zich bezig hielden met de opsporing en verhoring van Nederlandse collaborateurs ‘Politieke Recherche-apparaten’, ofwel Politieke Recherche (niet te verwarren met de Politieke Recherche Afdeling (PRA)).¹⁷²

Op 4 april 1945 kwam een soortgelijke organisatie tot stand voor het nog te bevrijden resterende deel van Nederland. Het rechercheapparaat kreeg daar de naam ‘Politieke Opsporingsdienst’ (POD).¹⁷³

De twee rechercheorganen waren zo effectief dat de kampen voor politieke delinquenten in de zomer van 1945 overvol waren. Naar schatting waren meer dan 100.000 mensen gedetineerd.¹⁷⁴ Een aantal schilders die voor de firma Bok naar Oekraïne ging, werd door de POD verhoord. De POD spoorde de schilders op, verhoorde hen en een aantal getuigen, maakte hun staat van inlichtingen op en stuurde de gegevens vervolgens door naar de Politieke Recherche Afdeling. Bij een ernstige verdenking werd de verdachte in bewaring gesteld, zoals bij Van Straaten en Van Veen gebeurde.

De POD's stonden onder het Militair Gezag, een niet-justitieel orgaan. Hierdoor had de overheid geen grip op vele zaken. De bijzondere staat van beleg werd opgeheven per 4 maart 1946, nog geen jaar na de oprichting van de POD's. Door het opheffen van het Militair Gezag verdwenen de POD's ook.¹⁷⁵ In het PRA-dossier van Van Veen wordt gesproken over de aanhouding van Van Veen door de POD op 12 juni 1946 bij de grens van Maastricht.¹⁷⁶ Officieel was de POD al afgeschaft tegen die tijd.

¹⁷² Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 152.

¹⁷³ Ibidem, 153.

¹⁷⁴ Ibidem, 155.

¹⁷⁵ Ibidem, 155.

¹⁷⁶ Proces-verbaal van de PRA (24-10-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

Het dossier van Ane Bok werd niet opgesteld door de POD, maar door de Politieke Recherche Afdeling (PRA). Waarschijnlijk omdat hij al in 1943 is overleden. Ook Reinders en Zoutendijk werden niet door de POD ondervraagd. Bij hen was er sprake van twijfel over hun N.S.B.-lidmaatschap. Hun processen zijn later op gang gekomen.

Zoals hierboven genoemd wilde de regering de POD's reorganiseren. Zij wilde in eerste instantie deze inlijven bij de gewone politie. De politie stond hier echter niet positief tegenover omdat er dan vele onervaren politieagenten bij de politie opgenomen zouden worden. Om de POD toch te kunnen reorganiseren kwam het aan het begin van 1946 tot de oprichting van de Politieke Recherche Afdelingen (PRA's). Deze werden in tegenstelling tot de POD's samengesteld uit ervaren politieagenten en mensen uit de POD's.¹⁷⁷

Op 11 maart 1946 werd de Politieke Recherche Afdeling Collaboratie (PRAC) opgericht. Deze speciale tak van de Recherche moest nagaan in hoeverre de verdachten gecollaboreerd hadden met de Duitsers.¹⁷⁸ De PRAC had contact met Het Nederlandsch Clearinginstituut, het instituut dat het (buitenlandse) betalingsverkeer regelde. Het instituut wisselde gegevens uit met de PRAC, zoals ook gebeurde bij Ane Bok. In het geval van Ane Bok had de PRAC zijn persoonsgegevens verzameld waardoor ze aan het Clearinginstituut kon melden dat hij lid was van de N.S.B. Het Clearinginstituut kon op haar beurt weer zeggen dat Ane Bok een *Malereibetrieb* in Zhytomyr had omdat ze gegevens bezat van een boeking van Johann Fridrich Blevier (in het originele document staat Plevier).¹⁷⁹ Is dit misschien dezelfde *Betriebsführer* die Zoutendijk dreigde aan te geven bij de N.S.B.?¹⁸⁰

De PRA's en de PRAC's hadden bijna net zo'n korte levensduur als de POD's. Begin 1947 wilde de minister van Justitie Van Maarseveen de PRA's en de PRAC's doen stopzetten per 1 januari 1948. De rechercheafdelingen waren het hier niet mee eens omdat ze nog maar weinig zaken beslecht hadden. Uiteindelijk werd besloten om het aantal PRA's en PRAC's drastisch te verlagen. Per 30 juni 1948 werden de PRAC's definitief opgeheven, de PRA's werden teruggebracht naar 5 onderdelen in Nederland. Tegen het einde van 1948 werden de zaken die bij de PRA's liepen, overgeheveld naar de gemeentepolitie. De zaken die liepen

¹⁷⁷ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 159.

¹⁷⁸ Ibidem, 163.

¹⁷⁹ Brief van het Clearinginstituut (21-05-1947) en de reactie van de PRAC daarop (02-06-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

¹⁸⁰ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

tegen het einde van het bestaan van de PRA's en PRAC's hadden hier flink onder te lijden. Een groot deel van het personeel nam namelijk voortijdig ontslag.¹⁸¹

In september 1945 vaardigde de regering het Besluit Zuivering Bedrijfsleven (BZB) uit.

Artikel 2 lid I BZB luidt:

'Hij die opzettelijk of door zijn schuld gedurende de vijandelijkheden in, of tijdens de vijandelijke bezetting van, het Rijk in Europa in een leidende functie in een onderneming den vijand hulp heeft verleend, den Staat tegenover den vijand heeft benadeeld, dan wel met gebruikmaking van rechtstreeksen of middellijken vijandelijken invloed een Nederlandsch belang heeft geschaad, kan worden ontzet van het recht een leidende functie uit te oefenen:

- a. in de bedoelde onderneming;*
- b. in eenige onderneming in een of meer door de zuiveringsraden of den centralen zuiveringsraad aan te wijzen takken van bedrijf;*
- c. in eenige onderneming in welken tak van bedrijf ook.'*

De duur was volgens lid 4 ten hoogste tien jaar.¹⁸² In 1946 werden de zuiveringsraden gecentraliseerd onder de Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven (CZR).¹⁸³

Ane Bok is nooit voor een zuiveringsraad gekomen omdat hij al in 1943 is overleden. Na de oorlog is er wel contact geweest tussen het Clearinginstituut en de PRAC. Het Clearinginstituut vroeg zich af of deze firma als collaborerend diende te worden aangemerkt. Het instituut vroeg zich ook af wat er met het vermogen van het bedrijf gebeurd is.¹⁸⁴ Volgens de PRAC is het vermogen van Ane Bok niet onder het Nederlands Beheersinstituut gesteld.¹⁸⁵ Wat er precies met het bedrijf van Ane Bok is gebeurd, blijft onzeker. Waarschijnlijk nam zijn broer de zaken over. Zoutendijk zei in zijn verhoor: 'Door het overlijden van zijn broer kreeg hij de uitvoering van diverse schilderwerken erbij.'¹⁸⁶

Op 1 november 1945 werd het Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging ingesteld. Dit was een justitieel orgaan dat zeggenschap kreeg over het Militair Gezag, en dus de POD's.¹⁸⁷ Het DGBR was echter een tijdelijk orgaan en een 'buitenpost' van het ministerie van Justitie. Hiervoor werd gekozen zodat het niet drukte op de reguliere werklust van het

¹⁸¹ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 170-172.

¹⁸² Ibidem, 226-227.

¹⁸³ Ibidem, 228-229.

¹⁸⁴ Brief van het Nederlands Clearinginstituut aan de PRAC (21-05-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

¹⁸⁵ Brief van De PRAC aan het Nederlands Clearinginstituut (02-06-1947). NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.

¹⁸⁶ Proces-verbaal van de PRA, verhoor Zoutendijk (25-08-1948). NA-CABR, dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk.

¹⁸⁷ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 155.

eigenlijke ministerie van Justitie. Ook werd hiervoor gekozen zodat latere kritiek op het DGBR niet te wijten was aan het ministerie van Justitie omdat het DGBR een tijdelijke instelling was. De taak van het DGBR was onder andere het toezicht houden op de opsporing, de voorbereiding van wetgevende maatregelen, contact met de procureursfiscaal en de berechtingorganen en het overzicht over de kampen.¹⁸⁸ Op 1 januari 1949 hield het DGBR op te bestaan.¹⁸⁹

De zaak van Ane Bok kwam postuum voor het Bijzonder Gerechtshof. Van Veen, Zoutendijk en Reinders kwamen respectievelijk 1947, 1948 en 1949 voor het Hof.

Het oorspronkelijke idee was dat alle (strafrechtelijke) gevallen van oorlogscriminaliteit berecht zouden worden door de Bijzondere Gerechtshoven. Daarbij ging het om militaire, politieke, ambtelijke en economische collaboratie, verraad, opsporing van Joden of een combinatie daarvan. Mensen die zich voor een ‘volksgerecht’ (het tribunaal) te verantwoorden hadden, waren Nederlanders die zich ‘onvaderlandslievend’ hadden gedragen, dat wil zeggen dat ze lid waren geweest van de N.S.B. of dat ze op een andere manier gesympathiseerd of geheuld hadden met de vijand. Dit volksgerecht zou bovenop het bijzondere gerecht komen.

Van deze plannen is niets terecht gekomen. Er waren gewoonweg teveel politieke delinquenten. Hierdoor werd er een scheiding gemaakt: de zware en ernstige vormen van oorlogscriminaliteit kwamen voor de bijzondere hoven en de lichte(re) gevallen voor de tribunalen. Omdat de bijzondere hoven overvol raakten, werd de normering iets verzwakt waardoor een aantal zaken voor het tribunaal kwam.¹⁹⁰

Elk tribunaal had een voorzitter (jurist), twee secretarissen (juristen) en een aantal leden. De leden hoefden geen jurist te zijn, daarom wordt er wel over een ‘volksgerecht’ gesproken. Het was van belang dat zij afkomstig waren uit verschillende beroepen en bedrijfstakken en uit verschillende milieus binnen het arrondissement van het tribunaal. De leden legden de plicht af zich als ‘goede vaderlanders’ in te zetten.¹⁹¹

Het tribunaal van Amsterdam was gevestigd aan de Herengracht 380, het huidige adres van het NIOD. De tribunalen functioneerden niet erg goed. Het was een groot probleem om geschikte leden te vinden.¹⁹² Ook duurde het erg lang voordat een zaak beslecht was.

¹⁸⁸ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 155-157.

¹⁸⁹ Ibidem, 176.

¹⁹⁰ Ibidem, 220.

¹⁹¹ Ibidem, 222.

¹⁹² Ibidem, 223.

Hierdoor kon de familie in economische malaise terecht komen,¹⁹³ zoals het geval was bij Van Straaten. Pas na een jaar en vier maanden kwam er een uitspraak waardoor zijn vrouw in de tussentijd in moeilijke economische omstandigheden was terechtgekomen. Ze schrijft ‘Naar aanleiding van het niet doorgaan van de zaak tegen mijn man op 3 Sept. j.l. vraag ik u beleefd of deze zaak weer zoo spoedig mogelijk voor zou mogen komen. Met het oog op de financieele moeilijkheden in mijn gezin.’¹⁹⁴ Deze brief is gericht aan het tribunaal, maar de problemen waren niet alleen uit die hoek afkomstig. Ook de POD en de PRA hadden geen snelle procedures waardoor Van Straaten een lange tijd in bewaring heeft gezeten.

In principe zouden de tribunalen per 1 juni 1948 stopgezet worden, in tegenstelling tot de bijzondere gerechtshoven. De reden hiervoor was dat de tribunalen minder werk zouden hebben. Dit argument ging echter niet voor elk tribunaal op. In Den Haag was er nog veel werk te verrichten. Tot in 1951 waren er tribunaalrechtzaken.¹⁹⁵

3.2 De werknemers

Één van de eerste schilders die door de POD werd opgepakt was de oudste van het stel. Van Straaten werd op 2 juli 1945 verhoord. Omdat hij toegaf vrijwillig als kok bij de *Luftwaffe* gediend te hebben, een uniform met het Duitse *Hoheitszeichen* gedragen te hebben, geweten te hebben dat er toentertijd oorlog bestond tussen Nederland en Duitsland, werd hij in bewaring gesteld in Duindorp. Hij zou schuldig zijn aan artikel 101 van het Strafrecht.¹⁹⁶ Van Straaten trad echter in dienst bij de Duitse weermacht voor de *Nachrichtentruppen der Luftwaffe* als kok in oktober 1941.¹⁹⁷ Hoe verliep het proces van de werknemers die voor de firma A. Bok naar Zhytomyr gingen?

Het proces van Zoutendijk verliep erg snel. In augustus 1948 kwam hij voor de PRA en al in oktober van datzelfde jaar moest hij voor het Bijzonder Gerechtshof verschijnen. Hij moet zijn radio inleveren, hij krijgt een proeftijd van drie jaar en hij werd tien jaar ontzet uit verschillende rechten. Zoutendijk werkte in een leidinggevende positie voor het belang van de

¹⁹³ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 225-226.

¹⁹⁴ Brief van mevr. Van Straaten aan het Tribunaal (08-09-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

¹⁹⁵ Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 225-226.

¹⁹⁶ In bewaring stelling van de POD (02-07-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.; Art. 101 Wetboek van Strafrecht: ‘De Nederlander die in het vooruitzicht van een oorlog met een buitenlandse mogendheid vrijwillig bij deze mogendheid in krijgsdienst treedt, wordt, indien de oorlog uitbreekt, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vijftien jaren of geldboete van de vijfde categorie.’

¹⁹⁷ Proces-verbaal van de POD, verhoor Van Straaten (28-06-1945). NA-CABR, dossier t.n.v. C.C. van Straaten.

vijand. Bij een eerdere strafzaak van het tribunaal van Almelo in 1946 werd het een man streng aangerekend dat hij in een leidinggevende positie had gewerkt. Dit argument ben ik bij Zoutendijk nergens tegengekomen en aan zijn straf te zien, lijkt voor het Bijzonder Gerechtshof dit argument niet erg zwaar te wegen.¹⁹⁸

Bij Van Straaten liep het allemaal niet zo soepel. Hij werd op 2 juli 1945 in bewaring gesteld door de POD. Na bijna een jaar (eind mei 1946) werd hij door de PRA ondervraagd. Vierenhalve maand na het onderzoek van de PRA kwam hij voor het tribunaal. Hij zit dan al 13,5 maand in de gevangenis.

Ook het proces van P.F. Zwamborn duurde erg lang. Zijn POD-verhoor was in juni 1945. Een proces-verbaal van de PRA volgde in augustus 1946, meer dan een jaar later, maar hier gebeurde verder niets mee. In januari 1948 werd hij voor een tweede keer verhoord, nu door de PRA. Er is geen uitspraak tegen hem gedaan.

Van Veen werd in juni 1946 door de POD verhoord, vier maanden later kwam hij bij de PRA. Nog eens twee maanden later moest hij al voor het Bijzonder Gerechtshof verschijnen alwaar hij een boete van 100 gulden opgelegd kreeg. Als verdediging van zijn N.S.B.-lidmaatschap voerde hij aan dat hij dit uit angst om opnieuw tewerkgesteld te worden deed.¹⁹⁹ Dit argument zal waarschijnlijk niet geldig zijn geacht. In een andere zaak uit 1946 ging dit argument ook niet op.²⁰⁰

Reinders kwam in april 1947 voor de PRA. In oktober 1948 werd hij nog een keer verhoord en uiteindelijk kwam hij voor het Bijzonder Gerechtshof in januari 1949. Het advies van het Bijzonder Gerechtshof luidde in 1949 dat tegen hem geen verdere maatregelen van vervolging werden overwogen. Daarnaast werd er geen bewijs van zijn N.S.B.-lidmaatschap gevonden.

Al in september 1945 werd De la Rie door een man beschuldigd van heulen met de vijand. De POD zette een onderzoek naar hem in, maar er wordt geen bewijslast tegen hem gevonden. Ook bevindt De la Rie zich ten tijde van het onderzoek in Luxemburg, wat de zaak bemoeilijkt.

¹⁹⁸ De zaak Koenders, tribunaal Almelo, 29-03-1946 TiN 195. Uit: Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 581.

¹⁹⁹ Brief van Van Veen aan de PRA (18-09-1946). NA-CABR, dossier t.n.v. J.G. van Veen.

²⁰⁰ De zaak Postma, tribunaal Amsterdam, 14-06-1946 TiN 261. Uit: Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (2003) 582.

Conclusie

Onder de vele Nederlanders die in de Tweede Wereldoorlog naar het Oosten trokken om daar te werken, waren ook schilders onder leiding van Ane Bok. Het Oosten moest de toekomst van Nederland in Europa worden. De Duitse droom van *Lebensraum, drang nach Osten* en een Duitse kolonie in het Oosten werd voortgezet door de N.S.B.-er Rost van Tonningen. De omstandigheden in het Oosten waren zwaar, maar de NOC deed er alles aan om de bevolking te motiveren om te werken aan een Nederlandse kolonie in onder andere Oekraïne.

De graanschuur van Europa werd jarenlang geteisterd door deportatie en hongersnood. Sommige Oekraïeners ontvingen de Duitse troepen dan ook met blijdschap. Anderen zagen al snel in dat de Duitse terreur buitenproportioneel werd. Vele joden, maar ook andere bevolkingsgroepen werden vermoord of tewerkgesteld in Duitsland. De Oekraïense regio Zhytomyr kreeg een belangrijke plaats onder Duitse kopstukken. In dit gebied wilden de Duitsers graag Duitse en Nederlandse ambachtslieden laten werken.

Hoewel Oekraïne als een paradijs voor de boeren voorgesteld werd, blijft de vraag waarom een groep schilders daarheen ging. De schilders waarvan ik het dossier heb ingezien, voerden verschillende redenen aan voor hun tijdelijke migratie. Van Straaten was al vanaf het prille begin van de N.S.B. in Nederland lid van de organisatie en sloot zich tijdens de oorlog aan bij meerdere Duitse instellingen. Anderen werden helemaal geen lid van de N.S.B. en gaven als reden aan dat ze uit economische overwegingen besloten naar Zhytomyr te gaan. Zoutendijk was 'trouw' aan zijn werkgever en volgde hem. Reinders geeft aan dat hij helemaal niet naar Zhytomyr ging, maar dat hij gedwongen tewerkgesteld werd in Berlijn. Deze verplichte arbeidsinzet zou voor velen een reden kunnen zijn geweest om zich aan te melden bij de NOC. Koste was kost probeerde men te ontsnappen aan de tewerkstelling. De gegevens zijn ontoereikend om een helder beeld te schetsen, maar waarschijnlijk schilderde de groep gebouwen die door de oorlog beschadigd waren. Het lijkt zeer onwaarschijnlijk dat de schilders in een vreemd land met een vreemde taal huizen van Oekraïeners schilderden omdat ze daar nu zoveel winst op maakten. Het is geloofwaardiger dat ze in opdracht voor de Duitsers werkten.

Na de oorlog werd hun N.S.B.-lidmaatschap, hun dienstneming bij de NOC of het lidmaatschap van een andere Duitse organisatie omgezet in een aanklacht waardoor er een onderzoek naar hen gestart werd door de POD en/of de PRA. De straffen die de schilders kregen, liepen sterk uiteen. Van Straaten zat maar liefst 1,5 jaar in de gevangenis (waarvan maar drie maanden na de uitspraak). Zoutendijk hoefde alleen maar zijn radio in te leveren.

Reinders ging vrij uit vanwege zijn gedwongen tewerkstelling en gebrek aan bewijs van zijn N.S.B.-lidmaatschap. Hoewel Zwamborn lid was van de N.A.F., werd hij geen lid van de N.S.B. Hij werd na zijn tijd in Oekraïne tewerkgesteld in Duitsland. Ook hij ging vrijuit. Van Veen moest een boete van honderd gulden betalen, die hij wegens armoede verschuldigd moest blijven tot een jaar na de uitspraak. In het dossier van De la Rie is een bewijsstuk van de *Organisation Todt* opgenomen, maar toch werd hij van verdere vervolging uitgesloten wegens gebrek aan bewijs. Ane Bok zelf overleed al tijdens de oorlog waardoor de precieze redenen en bezigheden van de firma Bok in Zhytomyr in nevelen gehuld blijven.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Archieven van het Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Justitie, Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging (NA-CABR)

- Dossier t.n.v. A. Bok
- Dossier t.n.v. P. Reinders
- Dossier t.n.v. D. de la Rie
- Dossier t.n.v. C.C. van Straaten
- Dossier t.n.v. J.G. van Veen
- Dossier t.n.v. J.H. Zoutendijk
- Dossier t.n.v. P.F. Zwamborn

Archieven van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam (NIOD)

- 001 Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden
- 098 Organisation Todt
- 176 Nederlandsche Oostcompagnie

Literatuur

- Barnouw, David, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004).
- Barnouw, David, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen 1994).
- Berkhoff, Karel, *De onbekende massagraven van Oekraïne* (Vught 2009).
- Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 6 juli '42 – mei '43* (Den Haag 1975).
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948, economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Lower, Wendy, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (North Carolina Press 2005).
- Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe* (Londen 2009).
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Ac. proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 2003).

Periodieken

- Arbeid
- Dagblad van het Zuiden (Eindhoven)
- De Landstand (Noord-Holland)
- De Nieuwe Koerier (Roermond)
- De Vakbeweging
- De Waag
- Nieuwe Rotterdamsche Courant

Websites

- www.bok-en-zn.nl
- www.niod.nl

Afbeeldingen

- Figuur 1. Replica van een bedrijfsstempel van Ane Bok. NA-CABR, dossier t.n.v. A. Bok.